

Geliefd en verguisd

De receptie van Johann Kaspar Lavaters fysiognomisch werk in de
Nederlandse literaire wereld in de periode 1780-1800

Manon Langeveld 379664

Woordenaantal: 23.165

Master Maatschappijgeschiedenis: Geschiedenis van Nederland in een Mondiale Context

Erasmus School of History, Culture and Communication

Erasmus Universiteit Rotterdam

manonlangeveld@hotmail.com

Begeleidende docent: prof. dr. Arianne Baggerman

Tweede lezer: dr. Chris Nierstrasz

19 juli 2018

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Introductie	3
1.1 Hoofdvraag en concepten	4
1.2 Deelvragen.....	5
1.3 Historiografie.....	6
1.3.1 Publicatiegeschiedenis van Lavaters <i>Physiognomische Fragmente</i>	7
1.4 Onderzoeksmethode en primaire bronnen.....	9
1.5 Innovatieve aspecten	10
Hoofdstuk 2: Van Pseudo-Aristoteles tot Lavater: Een beknopte geschiedenis van de fysiognomie in Europa	11
2.1 Oudheid	11
2.2 De Renaissance.....	14
2.3 De zeventiende eeuw	15
2.4 Lavaters <i>Physiognomische Fragmente</i>	16
2.5 Conclusie.....	18
Hoofdstuk 3: Het aangezicht des menschen: Lavaters fysiognomie in de non-fictie.....	20
3.1 “Voor den stille menschevriend”: Blussés <i>Handleiding tot de Physiognomiekunde</i>	21
3.2 “Een loutere hersenschim”: Lavaters critici.....	24
3.3 “Een kleine schouwburg van zijnen geest”: Lof voor Lavater.....	27
3.4 “Geen hersenschim”: Lavater in de almanak	29
3.5 Conclusie.....	31
Hoofdstuk 4: Eene waarschouwing voor ons allen: Lavaters fysiognomie in de fictie	33
4.1 Lavaters invloed op Europese fictie	33
4.1.1 Lavaters invloed op Duitstalige fictie.....	34
4.1.2 Lavaters invloed op Engelstalige fictie	34
4.2 De Nederlandse fictie in de late achttiende eeuw.....	35
4.3 Lavaters fysiognomie en de Nederlandse fictie.....	36
4.3.1 Lavaters invloed in het toneelspel	37
4.3.2 Lavaters invloed in de Nederlandse Roman.....	44
4.4 Conclusie.....	45
Hoofdstuk 5: Lavaters fysiognomie in <i>Vaderlandsche letteroefeningen</i>	47
5.1 ‘Meester van ’t onderwerp’: een positieve kijk op de fysiognomische discipline	48
5.2 ‘Veele gewaagde stellingen’: Een toenemend kritisch geluid.....	51
5.3 ‘Eeuw der Onbeschoftheid’: een kritisch hoogtepunt	53
5.4 Conclusie.....	54
Hoofdstuk 6: Lavaters succes verklaard.....	56

6.1 Gegeven verklaringen voor Lavaters succes	57
6.2 Norbert Elias' Civilisatietheorie.....	60
6.2.1 Fremdzwang en selbstzwang.....	61
6.2.2 Interdependentie	62
6.3 Conclusie.....	63
Hoofdstuk 7: Conclusie	65
7.1 Lavater en de interdependentie van de maatschappij.....	67
7.2 Aanbevelingen voor verder onderzoek.....	68
Bibliografie.....	70
Primaire bronnen	70
Literatuur	71
Internetbronnen	73

Hoofdstuk 1 Introductie

Mensenkennis, het *van Dale Handwoordenboek Hedendaags Nederlands* definieert dit begrip als het hebben van “inzicht in het karakter van mensen”. Een mensenkenner is dan ook volgens ditzelfde woordenboek “iemand met mensenkennis”. Maar hoe zorg je ervoor dat je zo’n mensenkenner wordt? Deze vraag hield ook de Zwitserse predikant Johann Kaspar Lavater (1741-1801) bezig. In de periode 1775-1778 publiceerde Lavater de vier delen van zijn fraai geïllustreerde *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*. Het was dit werk van Lavater dat de fysiognomie, ook wel bekend als gelaatkunde, weer op de kaart zette in het Europese intellectuele landschap. Lavater woonde en leefde het grootste deel van zijn leven in Zürich. Als predikant schreef en publiceerde hij meerdere theologische werken en stond hij bekend om zijn fanatieke preken. Naast zijn theologische kennis beschikte Lavater over aanzienlijke kennis van kunst en esthetiek.¹

Volgens de historica Melissa Percival begon Lavater zijn fysiognomische carrière op bescheiden wijze met een hoorcollege over het onderwerp in Zürich. Het transcript van dit college zou in 1772 in vier delen verschijnen in het *Hannoverisches Magazin*. Toen Lavaters *Physiognomische Fragmente* een aantal jaar later verscheen, werd het werk met zowel enthousiasme als argwaan ontvangen.² Het enorme succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente* zorgde ervoor dat het lezerspubliek grotendeels zijn theorie zonder kritiek aannam en eventuele kritische noten onderdrukte. Ook werd voor het gemak wel eens vergeten dat Lavater niet de uitvinder of ontdekker van de fysiognomische discipline was. Sterker nog, de fysiognomie werd al in de oudheid beoefend. Volgens de historicus Robert Norton is het zelfs mogelijk om verwijzingen naar de fysiognomie te vinden in de oudste historische geschriften.³ Lavater stelde in de introductie van zijn *Physiognomische Fragmente* dat zijn werk als een nieuw hoofdstuk diende in de fysiognomische traditie, maar hij leunde bij het schrijven van zijn werk sterk op denkers als Cicero, Bacon, Herder, en zelfs op geschriften uit de Bijbel.⁴

Het werk werd snel naar verschillende Europese talen vertaald en er verschenen tot in de negentiende eeuw zowel nieuwe edities van Lavaters werk als fysiognomische werken

¹ Melissa Percival, *The Appearance of Character. Physiognomy and facial Expression in Eighteenth-Century France* (Leeds 1999), 160-161.

² Ibidem.

³ Robert Norton, *The beautiful Soul: Aesthetic Morality in the Eighteenth Century* (Ithica en Londen 1995), 178.

⁴ Melissa Percival, *The Appearance of Character*, 162.

geïnspireerd op dat van Lavater.⁵ Het vroege succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente* was volgens Norton aan verschillende zaken te danken. De grootste aantrekkingskracht van Lavaters werk lag natuurlijk in de heersende fascinatie voor het onderwerp van de fysiognomie: het kunnen afleiden van iemands persoonlijkheid aan de hand van zijn of haar uiterlijke kenmerken en dan voornamelijk het gezicht. Lavater verkocht zijn werk met de belofte dat ieder die het zou bestuderen en de illustraties zou proberen in te prenten, de persoonlijkheid van vreemden kan af te lezen door simpelweg te kijken naar de uiterlijke kenmerken. Norton stelt dat dit een verleidelijke aanname is. Eén die makkelijk te geloven is aangezien het een natuurlijk verlangen van de mens is om de ander te kunnen doorgronden. Dit verlangen is één van de redenen waarom Lavater niet alleen een succes was in Duitstalige landen, maar dat zijn invloed zich ook verspreidde naar andere Europese landen waaronder Engeland en Frankrijk. De invloed van Lavaters werk is te lezen in de lofrede die *The Gentleman's Magazine* op Lavater publiceerde na zijn overlijden in 1801. Hierin stond dat Lavaters fysiognomisch werk zo grondig en prestigieus was dat zijn *Physiognomische Fragmente* net zomin als de Bijbel mag ontbreken in ieder huishouden.⁶

1.1 Hoofdvraag en concepten

Juist omdat Lavaters invloed verder reikte dan alleen Duitstalig Europa is het de moeite waard om onderzoek te doen naar de situatie in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Om deze reden zal het onderzoek in deze scriptie zich centreren rond de volgende hoofdvraag: Op welke manier werd Johann Kaspar Lavaters *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* ontvangen in de Nederlandse literaire wereld in de periode 1780-1800? In hoeverre wijkt het ontvangst van het werk af in vergelijking met de rest van Europa en welke mogelijke verklaringen zijn er voor Lavaters succes?

Voordat op de deelvragen wordt ingegaan, is het belangrijk om een aantal concepten uiteen te zetten. Het eerste concept dat uiteengezet moet worden, is dat van de fysiognomie. Fysiognomie is een concept dat vandaag de dag nog zelden wordt gebruikt. Het gebruik van het woord is volgens de historicus Graeme Tytler in de loop van de tijd een zeldzaamheid geworden. Het is dan ook om deze reden dat zelfs academici niet altijd weten wat de precieze definitie van dit begrip is. Toch hebben de meeste personen, ook zonder op te hoogte te zijn van het begrip, een vermoeden wat de fysiognomie inhoudt. Velen denken namelijk de

⁵ Idem, 160-161.

⁶ Robert Norton, *The beautiful Soul*, 176-177.

vaardigheid te bezitten om over andermans karakter te kunnen oordelen aan de hand van zijn of haar uiterlijk.⁷ De definitie die Norton geeft van de fysiognomie komt grotendeels overeen met deze omschrijving. Volgens Norton is de fysiognomie de vaardigheid om andermans karakter af te lezen aan de hand van zijn of haar uiterlijke kenmerken.⁸ Percival geeft een aanvullende definitie van het concept. Volgens haar beperkt de fysiognomie zich niet alleen tot de uiterlijke kenmerken van de mens en het karakter. Nee, in de tijd van Lavater heerste het idee dat fysiognomie de relatie blootlegde tussen het uiterlijk van de mens en de ziel, tussen het fysieke en het morele.⁹ Om deze reden zal deze scriptie de volgende definitie van het concept gebruiken: Fysiognomie is het idee dat er een correlatie bestaat tussen de uiterlijke kenmerken van de mens en zijn of haar innerlijk.

Een ander concept dat om definiëring vraagt is dat van de literaire wereld. Zo schrijven de historici Inger Leemans en Gert-Jan Johannes in hun werk *Worm en Donder: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800 De Republiek*, dat de opvatting van de literatuur nog vrij jong is en zo ook het gebruik van de term. Leemans en Johannes stellen dat in de achttiende eeuw zelden gebruik werd gemaakt van het woord literatuur.¹⁰ Ondanks deze bezwaren, is ervoor gekozen om in deze scriptie te spreken van de literaire wereld. Omdat de literaire wereld vandaag de dag een breed begrip is, moet een definitie het begrip begrenzen. Wanneer in dit onderzoek wordt geschreven over de receptie van Lavaters werk in de Nederlandse literaire wereld, dan gaat het over de invloed van zijn *Physiognomische Fragmente* op het netwerk aan uitgevers, schrijvers en recensenten in de Republiek in de periode 1780-1800.

1.2 Deelvragen

Om een antwoord te kunnen formuleren op de hoofdvraag van dit onderzoek, zijn in totaal vijf deelvragen geformuleerd. Iedere deelvraag zal in een apart hoofdstuk worden uitgewerkt. Nu de definitie van de fysiognomie voor deze scriptie is bepaald, is het noodzakelijk om te kijken naar de geschiedenis van deze discipline. Zoals al eerder werd opgemerkt was Lavater niet de ‘uitvinder’ van de fysiognomie. Integendeel, de fysiognomie is een eeuwenoude

⁷ Graeme Tytler, ‘Lavater and physiognomy in English fiction 1790-1832’, *Eighteenth-Century Fiction* 3 (1995), xiii.

⁸ Robert Norton, *The beautiful Soul*, 7.

⁹ Melissa Percival, *The Appearance of Character*, 3.

¹⁰ Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en Donder: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800 De Republiek* (Amsterdam 2013), 56.

discipline met een geschiedenis die teruggaat tot in de oudheid. Lavater leunde in zijn eigen werk sterk op het ideeëngoed van zijn voorgangers. Om deze reden is de eerste deelvraag als volgt geformuleerd: Welke geschiedenis kende de fysiognomische discipline in Europa, welke invloed had deze op Lavater en waarin onderscheidde Lavater zich van zijn voorgangers?

De tweede deelvraag van dit onderzoek zal zich richten op de non-fictie die in navolging van Lavaters *Physiognomische Fragmenten* in de Republiek op de markt werden gebracht. De deelvraag luidt dan ook als volgt: Wat vertelt de gepubliceerde non-fictie waarin Lavaters fysiognomie wordt behandeld over de populariteit van Lavaters fysiognomische ideeën in de Republiek in de periode 1780-1800?

De volgende deelvraag is: Wat vertelt de gepubliceerde fictie waarin Lavaters fysiognomie wordt behandeld over de populariteit van Lavaters fysiognomische ideeën in de Republiek in de periode 1780-1800? De fictie die wordt geanalyseerd is in twee sub-genres in te delen, namelijk: toneelstuk en roman.

In de vierde deelvraag wordt de focus gelegd op de bespreking van fysiognomische werken in het meest toonaangevende cultureel-literaire tijdschrift van die tijd: *Vaderlandsche letteroefeningen*. De deelvraag is als volgt geformuleerd: Wat kunnen de besproken fysiognomische werken in *Vaderlandsche letteroefeningen* vertellen over de omvang van de fysiognomische hype in de Republiek in de periode 1780-1800?

In de laatste deelvraag van dit onderzoek zal getracht worden een verklaring te geven voor het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. Dit zal worden gedaan aan de hand van de Civilisatietheorie van Norbert Elias (1897-1990). Er zal onderzoek worden gedaan op basis van de volgende deelvraag: Welke verklaringen kunnen gegeven worden voor de fysiognomische hype in de Nederlandse literaire wereld in de periode 1780-1800? Er zal niet alleen gekeken worden naar de inhoudelijke aantrekkingskracht van Lavaters *Physiognomische Fragmente*, maar er zal ook naar een verklaring worden gezocht voor de maatschappelijke ontwikkelingen in de Republiek en de Europese invloeden van die tijd.

1.3 Historiografie

Het was in 1775 dat de befaamde Lavater het eerste deel van zijn grootse werk *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* publiceerde. Het was deze publicatie die ervoor zorgde dat Lavater een veelgelezen Europese

denker werd aan het einde van de achttiende-eeuw.¹¹ De *Physiognomische Fragmente* werd vrijwel naar iedere grote Europese taal vertaald en tegen het eind van de eeuw waren tientallen legale en bijna evenveel illegale edities van Lavaters werk verschenen.¹²

Zoals het een werk met fysiognomie als onderwerp betaamt, was goed nagedacht over de uitstraling van het boek. Volgens Norton was de kافت van het boek zo ontworpen dat potentiële lezers meteen gefascineerd zouden raken door de rijke illustraties.¹³ Alle vier de delen van de *Physiognomische Fragmente* waren indrukwekkende folio edities. Ieder deel bevatte honderden nauwkeurig uitgevoerde illustraties, vervaardigd door de beste graveurs van die tijd. Om de aantrekkingskracht van het werk te vergroten was het ook nog eens in de meest moderne, volgens Norton zelfs modieuze, stijl van de Duitse taal geschreven. Norton stelt dat Lavater bewust speelde met literair en filosofisch taalgebruik om de aandacht van de lezer vast te houden. Lavaters schrijfstijl was spannend, vloeiend en informeel. Dit is volgens Norton een teken dat Lavater zich meer dan bewust was van zijn lezers en precies wist op welke manier hij dit steeds beter geïnformeerde publiek nieuwsgierig en betrokken kon houden bij zijn *Physiognomische Fragmente*.¹⁴

Norton stelt dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* voor een klein fortuin op de markt verscheen. De redenering hierachter was dat hoge prijzen zouden aangeven dat het werk was geschreven voor de intellectuele elite en niet voor de menigte. Lavater gaf zelf aan dat hij zijn *Physiognomische Fragmente* niet had geschreven voor de “volkse menigte” en dat het niet de bedoeling was dat het werk gekocht of gelezen zou worden door de “gewone man”.¹⁵ Ironisch genoeg zou het werk, dat niet bedoeld was voor het gewone gepeupel, op de een of de andere wijze de huiskamers van de gewone man binnendringen.

1.3.1 Publicatiegeschiedenis van Lavaters *Physiognomische Fragmente*

De publicatiegeschiedenis van Lavaters *Physiognomische Fragmente* is volgens Graham een verbazingwekkende getuigenis van de heropleving van de fysiognomie als discipline in de achttiende eeuw. In de Duitstalige gebieden werd het werk in de jaren 1770 vijf keer herdrukt, waarna in de jaren 1780 nog eens vier herdrukken bij kwamen. Na het eerste succes in Duitsland, werd de Franse vertaling van het werk in de jaren 1780 geïntroduceerd aan een

¹¹ Robert Norton, *The beautiful Soul*, 175.

¹² Ibidem.

¹³ Robert Norton, *The beautiful Soul*, 176.

¹⁴ Idem, 176-177.

¹⁵ Ibidem.

meer divers publiek. Het was deze editie die vaak zou worden aangehaald in zowel de Franse als Engelse tijdschriften van die tijd en die zou zorgen voor twee Engelstalige edities van Lavaters *Physiognomische Fragmente* in de jaren 1780.

Graham stelt vast dat aan het eind van de achttiende eeuw niet minder dan twaalf Engelse edities van Lavaters werk het levenslicht zagen in vijf verschillende vertalingen. In Frankrijk zou het hoogtepunt van Lavaters succes langer op zich laten wachten. In het eerste decennium van de negentiende eeuw verscheen Lavaters *Physiognomische Fragmente* in elf verschillende vertalingen. Graham stelt dat alleen onderzoek naar het aantal herdrukken van de *Physiognomische Fragmente* het succes van Lavaters fysiognomie in Europa geen recht doet. Lavaters ideeën met betrekking tot de fysiognomie werden niet alleen verspreid door het herdrukken van zijn werk. Lavaters *Physiognomische Fragmente* werd ook ingekort, samengevat, illegaal verspreid, gepersifleerd, geïmiteerd en zo vaak gerecenseerd dat het moeilijk is voor te stellen dat er een geleerd persoon is geweest aan het eind van de achttiende eeuw, die niet op een bepaalde manier kennis had van Lavaters werk en theorieën.¹⁶

Tytler stelt dat op het moment dat het eerste deel van Lavaters *Physiognomische Fragmente* werd gepubliceerd in 1775 het werk niet alleen in de Duitstalige wereld warm werd ontvangen. In praktisch ieder Europees tijdschrift werd het bediscussieerd of werd er in ieder geval aan gerefereerd. Voor de literaire wereld, zo stelt Tytler, was de publicatie van de *Physiognomische Fragmente* een belangrijk moment. Het werk ontving bovendien vele lovende kritieken. Zo schreef Christoph Martin Wieland in *Der Teutsche Merkur* in 1775 dat de *Physiognomische Fragmente* een van de belangrijkste werken van de achttiende eeuw genoemd kon worden en bestempelde het als een ‘Duitse klassieker’. De Duitse schrijver Jakob Lenz was volgens Tytler zo geëmotioneerd door het werk, dat hij voor Lavater bij wijze van dank een sonnet schreef. Volgens de Duitse romantische dichter Johann von Herder dankte de *Physiognomische Fragmente* zijn populariteit aan het zeldzame talent van Lavater om zowel ‘het hart als het hoofd te kunnen veroveren’. Tytler stelt dat het enthousiasme voor Lavaters vierdelige *Physiognomische Fragmente* met ieder deel groeide, voornamelijk onder het lezerspubliek dat Lavater eerst als te min achtte voor zijn levenswerk.¹⁷

¹⁶ John Graham, ‘Lavaters Physiognomy: A Checklist’, *Papers of the Bibliographical Society of America* (1961), 562.

¹⁷ Graeme Tytler, *Physiognomy in the European Novel. Faces and fortunes* (Princeton 1982), 74-75.

1.4 Onderzoeksmethode en primaire bronnen

De onderzoeksmethode die gebruikt zal worden om dit onderzoek uit te voeren is een kwalitatieve inhoudsanalyse van het primaire bronnenmateriaal, waarna de bevindingen schriftelijk worden verwerkt en een conclusie geformuleerd wordt met betrekking tot de receptie van Lavaters fysiognomie in de Republiek. Het bronnenmateriaal waarvan gebruik gemaakt zal worden, is van literaire aard en de analyse hiervan zal informatie geven over de invloed van Lavaters *Physiognomische Fragmente* op de Nederlandse literaire wereld in de periode 1780-1800.

Het primaire bronmateriaal dat is gebruikt in dit onderzoek is verzameld uit de digitale database Early Dutch Books Online. Early Dutch Books Online bestaat sinds 2011. Het project is onder leiding van de Koninklijke Bibliotheek tot stand gekomen in samenwerkingsverband met de universiteitsbibliotheken van Amsterdam (UB UVA) en Leiden (UBL). Early Dutch Books Online geeft full-tekst toegang tot meer dan twee miljoen bladzijden in 10.000 boeken uit het Nederlandse taalgebied uit de periode 1780-1800.¹⁸ Dit is dan de reden waarom in dit onderzoek is gekozen voor de onderzoeksperiode 1780-1800. De primaire bronnen die zijn geanalyseerd in dit onderzoek, zijn aan de hand van steekwoorden geselecteerd uit Delpher. Dit is de digitale database van de Koninklijke Bibliotheek waarin miljoenen gedigitaliseerde teksten uit Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften te vinden zijn. Er is gebruik gemaakt van Delpher, omdat vanaf november 2013 de Early Dutch Books Online-collectie hierin is opgenomen.¹⁹

Het bronmateriaal is per genre geanalyseerd. Er zijn in totaal drie genres die in dit onderzoek zijn onderzocht om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen schetsen van Lavaters invloed op de Nederlandse literaire wereld. Het eerste genre is dat van de non-fictie. Uit Early Dutch Books Online is de non-fictie waarin de fysiognomische discipline behandeld worden geselecteerd om verder geanalyseerd te worden. Er wordt gekeken naar de manier waarop wordt gerefereerd aan Lavaters werk door de auteurs. Is dit positief of negatief? En welke invloed van Lavaters werk is terug te vinden in de theorieën van de auteurs?

De invloed van Lavaters *Physiognomische Fragmente* is ook terug te vinden in de fictie die aan het eind van de achttiende eeuw in de Republiek werd uitgegeven. Om deze reden is de fictie het tweede genre dat is geanalyseerd in dit onderzoek.

¹⁸ Koninklijke Bibliotheek: 'Early Dutch Books Online': <https://www.kb.nl/organisatie/onderzoek-expertise/digitaliseringsprojecten-in-de-kb/afgeronde-projecten/early-dutch-books-online-edbo> (25-01-2018).

¹⁹ Ibidem.

De fictie uit de database Early Dutch Books Online die wordt behandeld moest aan het criterium voldoen dat Lavater en zijn fysiognomische theorie op een of andere wijze ter sprake kwam in het verhaal. Dit om zeker van te zijn dat alleen werken behandeld worden waarvan de auteurs bewust op de hoogte waren van Lavaters werk.

Hierna zullen de literaire bijdragen en recensies van fysiognomische werken worden geanalyseerd, die werden gepubliceerd in het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* in de periode 1780-1800. In *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1800* noemt historicus Gert-Jan Johannes het tijdschrift een uitvinding van de achttiende-eeuwse Verlichting.²⁰ *Vaderlandsche letteroefeningen* is het meest toonaangevende literair-culturele tijdschrift van Nederland in de periode 1761-1876. Het doel van het tijdschrift was om het lezerspubliek te wijzen op interessante publicaties.²¹ Er is gekozen om de publicaties in *Vaderlandsche Letteroefeningen* te analyseren, omdat dit het enige literair-culturele tijdschrift was waarvan de jaargangen de gehele periode van dit onderzoek omvatten.

1.5 Innovatieve aspecten

Early Dutch Books Online heeft de deur geopend naar een nieuwe manier van onderzoek. Doordat via de search methode op relatief eenvoudige wijze bronmateriaal verzameld kan worden, kon dit onderzoek breder getrokken worden dan mogelijk was wanneer het bronmateriaal op analoge wijze verzameld had moeten worden. Tot op heden is er alleen onderzoek gedaan naar de receptie van Lavaters *Physiognomische Fragmente* in Frankrijk, Engeland en de Duitstalige gebieden. Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan het overkoepelende debat over de receptie van Lavaters *Physiognomische Fragmente* in literair Europa ten tijde van de late achttiende eeuw. Verder zal dit onderzoek door middel van de analyse van verschillende genres een nieuw licht werpen op het onderwerp. Dit gezien het feit dat internationale historici zich in hun onderzoek vaak beperkten tot één type bron (romans, advertenties of etiquetteboeken).

²⁰ Gert-Jan Johannes, *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1800* (Den Haag 1995), 4.

²¹ Koninklijke Bibliotheek, 'Vaderlandsche letteroefeningen': <https://www.kb.nl/themas/boekgeschiedenis/meer-bijzondere-boeken/vaderlandsche-letteroefeningen> (2-01-2018).

Hoofdstuk 2 **Van Pseudo-Aristoteles tot Lavater: Een beknopte geschiedenis van de fysiognomie in Europa**

En God zeide: laat ons menschen maaken naar onzen beelde, in eene gestalte van overeenkomst, die ons gelyke zy.²²

Voordat Lavater begon met het schrijven van zijn *Physiognomische Fragmente* kende de fysiognomische discipline een lange en gecompliceerde geschiedenis. Het aan Aristoteles toebedeelde *Physiognomica*, dat rond het jaar 300 voor Christus geschreven werd, is het oudst overgeleverde fysiognomische werk waarvan het bestaan bekend is. Toch bestonden er al handboeken voor het aflezen van het gelaat ten tijde van het Oud-Babylonische Rijk (negentiende eeuw – zestiende eeuw voor Christus). Het in deze periode dat voor het eerst een verband werd gelegd tussen het uiterlijk en het goddelijke. Een verband dat zich later ook in Lavaters werk zou manifesteren.²³

Zoals Percival en Norton al stelden, steunde Lavater bij het schrijven van zijn *Physiognomische Fragmente* op ideeëngoed dat stamde uit de Oudheid, de Renaissance en de zeventiende eeuw.²⁴ De fysiognomische discipline beperkte zich niet tot Europa. De discipline vond zijn oorsprong overal ter wereld, zoals in China, India en de Islamitische gebieden. Dit hoofdstuk spitst zich echter toe op de Westerse fysiognomische traditie, omdat Lavater zijn theorie in deze traditie plaatste. Om deze reden centreert dit hoofdstuk zich rond de deelvraag: Welke geschiedenis kende de fysiognomische discipline in Europa, welke invloed had deze op Lavater en waarin onderscheidde Lavater zich van zijn voorgangers?

2.1 Oudheid

Zoals hierboven werd opgemerkt, was Aristoteles' werk op het gebied van de fysiognomie het oudst overgeleverde werk over dit onderwerp. Alleen staat het ter discussie wie de auteur was van de *Physiognomica*. Aristoteles werd lang erkend als de schrijver van het werk. Volgens de historicus Christopher Rivers erkennen de meeste hedendaagse wetenschappers echter niet langer dat het werk door Aristoteles is geschreven. Aan wie de *Physiognomica* dan wel toegekend mag worden is onbekend. Om deze reden wordt tot op heden aan de auteur van het

²² J. C. Lavater, *Over de Physiognomie: Eerste deel* (Amsterdam 1780), 3.

²³ Christopher Rivers, *Face Value: Physiognomical thought and the legible body in Marivaux, Lavater, Balzac, Gautier, and Zola* (Madison 1994), 18-19.

²⁴ Melissa Percival, *The Appearance of Character*, 162.

werk gerefereerd als Pseudo-Aristoteles. De *Physiognomonica* is een vluchtig werk waarin Pseudo-Aristoteles zowel de methodologie als een definitie voor de fysiognomische discipline probeerde op te stellen. Wat volgens de auteur fundamenteel is in de fysiognomie, is de relatie tussen het individu en de massa.²⁵

Wanneer gekeken wordt naar de voorgestelde fysiognomische methodologie in de *Physiognomonica*, wordt het duidelijk dat deze is gebaseerd op een systeem van rangschikken en classificatie. Pseudo-Aristoteles zet drie manieren uiteen waarmee op basis van uiterlijke kenmerken een oordeel geveld kan worden over iemands karakter. Bij de zoölogische methode wordt het uiterlijk van de persoon in kwestie vergeleken met dat van een bepaalde diersoort.²⁶ In deze fysiognomische methode worden bepaalde overeenkomende uiterlijke kenmerken tussen een persoon en een diersoort gerelateerd aan bepaalde mentale karaktertrekken. Er wordt dus vanuit gegaan dat wanneer een mens uiterlijke kenmerken deelt met een bepaalde diersoort, de ziel ook deze gelijkenis deelt.²⁷ De etnologische methode bekijkt de fysiognomie vanuit een racistisch perspectief en richt zich op de relatie tussen het uiterlijk en het karakter toegespitst op een specifiek land of een bepaalde bevolkingsgroep.²⁸ Er wordt een onderscheid gemaakt tussen verschillende etnische groepen op basis van het uiterlijk en welke karaktertrekken aan dit uiterlijk worden toegekend.²⁹ De derde methode besproken in de *Physiognomonica* is de pathognomische methode. In deze methode wordt gekeken naar de emoties die tot uiting komen op het gezicht en wat deze ons kunnen vertellen over het innerlijke leven van de mens.³⁰

Ook al wordt het werk van Pseudo-Aristoteles erkend als de meest invloedrijke verhandeling op het gebied van de fysiognomie en werd het gedachtegoed toegeëigend door latere fysiognomische denkers zoals Lavater, de *Physiognomonica* is zeker niet het enige fysiognomische werk dat stamt uit de oudheid. In het kort kan gesteld worden dat het de Oude Grieken waren die een eerste poging ondernamen de fysiognomische discipline te verheffen tot de status van wetenschap. Informatie over antieke fysiognomische werken is echter beperkt. Opvattingen over de fysiognomie kunnen gevonden worden in het werk van zowel Plato als Socrates. Het werk en de fysiognomische opvattingen van deze beide filosofen zijn van invloed geweest op Lavaters *Physiognomische Fragmente*. Net zoals Plato, stelde Lavater

²⁵ Christopher Rivers, *Face Value*, 19.

²⁶ Idem, 21.

²⁷ Simon Swain, *Seeing the face, seeing the soul: Polemon's Physiognomy from classical antiquity to medieval islam* (Oxford 2007), 639.

²⁸ Christopher Rivers, *Face Value*, 21.

²⁹ Simon Swain, *Seeing the face, seeing the soul*, 639.

³⁰ Christopher Rivers, *Face Value*, 21.

vast dat iemands uiterlijke schoonheid gerelateerd was aan zijn ziel. Uit het werk van Socrates leende Lavater het idee dat de zonden van de mens zich manifesteerden in het gelaat. Dit betekent dat een zondig persoon altijd een lelijk gezicht zal hebben.³¹ Voor de behandeling van het tweede belangrijke fysiognomische werk uit de Klassieke Oudheid moet een sprong in de tijd worden gemaakt naar de tweede eeuw na Christus. Vanwege zijn grote invloed in het veld van de fysiognomie kan het werk van de Romeinse geleerde Marcus Antonius Polemon (90-144) niet onbehandeld blijven.³² Het belang van Polemons werk voor de fysiognomische discipline blijkt uit het feit dat vaak aan zijn werk gerefereerd wordt in latere fysiognomische werken. Polemon baseerde zijn *De Physiognomonica* sterk op het werk van Pseudo-Aristoteles. Hij volgde voornamelijk de Pseudo-Aristotelianse traditie wanneer het gaat om het trekken van parallellen tussen het uiterlijk van mensen en dieren. Anders dan Pseudo-Aristoteles, behandelde Polemon ieder lichaamsdeel met grote uitvoerigheid. Zo wordt een derde van zijn werk besteed aan de beschrijving van het menselijk oog. Al heeft Polemon in zijn *De Physiognomonica* veel aandacht voor het oog, dit betekent niet dat andere delen van het menselijk lichaam onbehandeld blijven. Na het oog uitvoerig behandeld te hebben, gaat Polemons aandacht verder naar de nagels, voeten en het hoofd.³³ Net als Pseudo-Aristoteles kijkt Polemon naar etniciteit en maakt hij onderscheid tussen de verschillende uiterlijke kenmerken en welke karaktertrekken hierbij horen.³⁴

Rivers en de historicus Jacques André omschrijven de fysiognomie als een seksistische discipline. Zowel de fysiognomie van Polemon als die van Pseudo-Aristoteles hebben een onderliggend seksistisch vertoog. André stelt dat het fysiognomische gedachtegoed uit de Klassieke Oudheid zich richt op een mannelijk lezerspubliek. Rivers is het eens met deze stellingname, maar geeft aan dat dit argument niet voldoende is om een discipline af te doen als seksistisch. Volgens Rivers blijkt het seksisme van de discipline uit het feit dat de karaktertypes die worden beschreven als vrouwelijk, minder aantrekkelijk zijn dan karaktertypes die worden gezien als mannelijk. Zo is het mannelijke onder andere vrijgevig, standvastig en grootmoedig, en wordt het vrouwelijke neergezet als afgunstig, genadeloos en hypocriet. Zogenaamde ‘vrouwelijke’ karaktertrekken worden aangewezen als gebreken in een man. Dit fysiognomische seksisme werd voortgezet in latere fysiognomische

³¹ Christopher Rivers, *Face Value*, 21-22.

³² Elizabeth C. Evans, *Physiognomics in the Ancient World* (Philadelphia 1969), 11.

³³ Idem, 12.

³⁴ Simon Swain, *Seeing the face, seeing the soul*, 177-178.

werken, zoals in die van Lavater, waarvan de auteurs zich lieten inspireren door het fysiognomische gedachtegoed dat zijn oorsprong vond in de Oudheid.³⁵

2.2 De Renaissance

Al zijn er geen invloedrijke fysiognomische werken overgeleverd uit de middeleeuwen, door vertalingen van de klassieke werken in de twaalfde eeuw was er een groeiende interesse voor de discipline. De middeleeuwse fysiognomie werd gekenmerkt door zijn voorspellende eigenschappen en baseerde zich op de astrologie. De fysiognomische discipline werd in deze tijd voornamelijk beoefend door waarzegsters en kwakzalvers. De stand van de sterren zouden de menselijke passies beïnvloeden en deze passies werden weerspiegeld in het gezicht van het individu. Op deze manier kon het innerlijk van het individu fysiognomisch afgelezen worden.³⁶ Deze astrologische fysiognomische methode werd dus gebruikt om een verklaring te vinden voor de emoties die op het gezicht van de persoon in kwestie verschenen. Om een dieper inzicht te krijgen in het karakter van het individu werd net als in de Oudheid een vergelijking gemaakt tussen mensen en bepaalde diersoorten. Mocht het zo zijn dat de geobserveerde persoon grote ogen had en een brede neus, dan had deze gelijke gelaatstrekken met die van een os. Dit betekende dat de persoon in kwestie dus ook de trage en luie karaktereigenschappen bezat van een os.³⁷

Door de publicatie van *De humana physiognomica* (1585) van de Italiaanse natuurfilosoof Giambattista della Porta (1535-1615) vergaarde deze vorm van de fysiognomie populariteit in de Renaissance.³⁸ *De humana* was een wijd verspreide verhandeling en werd naar vele talen vertaald. Inhoudelijk bevatte het werk vooral een nieuwe presentatie en herinterpretatie van zowel klassieke als middeleeuwse teksten op het gebied van de fysiognomie en de geneeskunde.³⁹ In combinatie met de oude zoölogische fysiognomie werd de medische theorie op het gebied van de menselijke emoties gebruikt om het innerlijk leven van mensen te ontcijferen. De structuur van het gezicht was niet zozeer van belang in het werk van Porta, maar juist de kleur en kwaliteit van de huid, het haar en de ogen. Uit deze

³⁵ Christopher Rivers, *Face Value*, 22-23.

³⁶ Idem, 24.

³⁷ Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the mask of Civility: Physiognomy and Umansking in the Early eighteenth -century Dutch Republic', in Baggerman, Arianne e.a., *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century* (Leiden en Boston 2011), 247.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Christopher Rivers, *Face Value*, 24.

eigenschappen zou afgelezen kunnen worden of iemand in bezit was van een optimistisch, kwaadaardig of melancholisch karakter.⁴⁰

Porta's fysiognomie wordt gekarakteriseerd door een duidelijk kritische blik op de astrologische fysiognomie van zijn voorgangers. Het werk van Porta representeert de overgang van het bovennatuurlijke naar het rationele in de fysiognomische traditie.⁴¹ Het mocht alleen niet baten. Aan het einde van de zestiende eeuw werd de fysiognomie door de Rooms-Katholieke kerk afgedaan als waarzeggerij en werd het schrijven over en het beoefenen van de fysiognomie verboden.⁴²

2.3 De zeventiende eeuw

Ondanks het Rooms-Katholieke verbod, verdween de menselijke interesse in de fysiognomie niet. In de zeventiende eeuw fungeerde Porta's fysiognomie als de hoeksteen waarop de fysiognomische theorie verder werd uitgebouwd. Al maakte de zeventiende-eeuwse fysiognomie niet dezelfde sprongen als de natuurwetenschappen uit die tijd, er werden wel pogingen gedaan om de discipline meer wetenschappelijk te onderbouwen.⁴³

Volgens Rivers is de persoon die in de zeventiende eeuw het fysiognomisch gedachtegoed het meest heeft beïnvloed René Descartes (1596-1650). Descartes wordt bijna nooit genoemd als een fysiognomist, toch heeft hij zowel indirect als direct een bijdrage geleverd aan de fysiognomische discipline. Descartes' *Discours de la méthode* (1637) kon met zijn rationaliteit, orde en methode niet verder afstaan van het bovennatuurlijke en de emotiegerichtheid waarmee de fysiognomie in die tijd gepaard ging. Toch is het belangrijk om aan te geven dat het in dit wetenschappelijke klimaat was, waarin de fysiognomie zijn zeventiende-eeuwse renaissance beleefde.⁴⁴

Descartes' directe invloed op de fysiognomische discipline is te vinden in zijn ideeën met betrekking tot de relatie tussen het lichaam en de geest, en het lichaam en de ziel. Descartes beweert dat er een relatie is tussen de emoties van de mens en de manier waarop deze zich manifesteren op het gezicht. Echter, het menselijk gelaat is geen roerloos instrument dat ondergeschikt is aan opwellingen en emoties. Door emoties te onderdrukken, kan de persoon die bestudeerd wordt ervoor kiezen zijn gelaat aan te passen om de lezer te bedriegen.

⁴⁰ Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the mask of civility', 248.

⁴¹ Christopher Rivers, *Face Value*, 25.

⁴² Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the mask of civility', 249.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Christopher Rivers, *Face Value*, 25.

Het zijn deze ideeën over de menselijke passies en de gezichtsuitdrukkingen die zij tot stand brengen, waarmee Descartes onbedoeld zijn stempel heeft gedrukt op de zeventiende-eeuwse fysiognomische discipline.

Het waren namelijk deze ideeën die Charles Le Brun (1619-1690) inspireerde om zijn werk *Conference sur l'expression* (1668) te schrijven. In dit werk zette hij de methodes uiteen waarmee de menselijke expressie het best kon worden vereeuwigd op het schilderdoek.⁴⁵ De kunstenaars van de zeventiende en achttiende eeuw, konden de menselijke emoties realistisch schilderen wanneer zij de gelaatsuitdrukkingen van de mens zouden bestuderen. Voor Le Brun waren de passies de manier waarop de ziel zich tot uitdrukking bracht. Deze passies werden voor de buitenwereld zichtbaar door middel van gebaren, gelaatstrekken en bewegingen van het gezicht en het lichaam. Le Brun wilde de handelingen van de menselijke ziel waarnemen en dacht dat een beter begrip van de menselijke fysiognomie hem hierbij zou helpen.⁴⁶

Le Brun schreef zijn werk met de intentie kunstenaars kennis te laten maken met de theorie betreffende de relatie tussen de passies en de gelaatsuitdrukkingen. Hij baseerde zijn werk sterk op het filosofische en fysiologische gedachtegoed van Descartes. Hierdoor kan het werk van Le Brun worden gezien als een poging de methode van deductie toe te passen op de studie van de gelaatsuitdrukking. Le Brun zette het waarnemingsproces op een tweede plaatst, achter het proces van deductief redeneren aan de hand van a priori regels.⁴⁷ In feite benadrukt Le Brun's werk de volgende Cartesiaanse ideeën. De uitdrukkingen op het gezicht konden gezien worden als patronen waarmee de menselijke ziel zich uitte in de fysieke wereld. De redenering die tot deze conclusie had geleid, was als volgt: Omdat de hersenen zich in het hoofd bevinden, geeft het gezicht de meest nauwkeurige indicatie van de ziel, in ieder geval van de kenmerken van de ziel.⁴⁸

2.4 Lavaters *Physiognomische Fragmente*

Zoals Le Brun geïnspireerd werd door Descartes, zo zouden zijn ideeën een eeuw later zelf de inspiratie vormen voor Lavaters theorie op het gebied van de menselijke

⁴⁵ Idem, 25-26.

⁴⁶ Lucy Hartley, *Physiognomy and the meaning of expression in nineteenth-century culture* (Cambridge 2001), 8-21.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Idem, 21-22.

gezichtsuitdrukking.⁴⁹ Volgens Rivers was Lavaters werk de meest grondige poging in de geschiedenis van de fysiognomie om de wetenschap te definiëren en te systematiseren. Daarnaast was het project de meest ambitieuze poging om de fysiognomie als een legitieme discipline te definiëren. Tot slot was Lavaters *Physiognomische Fragmente* veruit het meest gelezen fysiognomisch werk in de geschiedenis.⁵⁰

Lavaters intentie was tweeledig tijdens het schrijven van zijn *Physiognomische Fragmente*. Het eerste doel was in lijn met dat van pseudo-Aristoteles: het verspreiden van kennis en wetenschap.⁵¹ Het tweede doel was de fysiognomische wetenschap neer te zetten als een wetenschap met een morele en theologische agenda. Hierdoor onderscheidt Lavater zich van zijn voorgangers. Net als Descartes en Le Brun, veronderstelt Lavater dat de menselijke ziel kenbaar wordt via het gelaat. In tegenstelling tot Descartes en Le Brun, moedigt Lavater zijn lezerspubliek aan deze mogelijkheid te gebruiken om zijn medemens te leren lezen opdat zij de goede van de kwade zielen leren onderscheiden.⁵² Daarnaast veronderstelt Lavater dat de beoefening van de fysiognomische discipline de mens tot een godvruchtig wezen maakt. Door het perfecte gezicht te vinden, bevindt men zich dicht bij de Heer. Dat is ook de openingszin in Lavaters *Physiognomische Fragmente*: “God schiep den Mensche naar zynen beelde.”⁵³

Gedurende het hele werk herinnert Lavater de lezer eraan dat we het uiterlijk moeten evalueren om onze medemens beter lief te hebben. De ironie in deze stellingname lijkt Lavater geheel te zijn ontgaan. Volgens Rivers komt de tegenstrijdigheid tot uiting in het feit dat je moet proberen je medemens te objectiveren, bijna levenloos moet maken, door middel van classificatie en generalisatie om zo beter in staat te zijn diezelfde medemens lief te hebben. Wat nog moeilijker te begrijpen is, is dat Lavater tijdens het schrijven van zijn werk niet doorhad dat zijn theorie juist het tegenovergestelde van naastenliefde propageerde.⁵⁴ Lavaters fysiognomie staat in het teken van de bevordering van de naastenliefde, maar dit is vooral het geval wanneer deze naasten tot het mannelijke geslacht behoren. In overeenstemming met de fysiognomische traditie is zijn werk voornamelijk geschreven over mannen en voor mannen. Vrouwen worden gemarginaliseerd en worden gezien als gevaarlijke onderzoeksobjecten die met grote voorzichtigheid benaderd moeten worden.

⁴⁹ Idem, 19.

⁵⁰ Christopher Rivers, *Face Value*, 69.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Idem, 69-70.

⁵³ J. C. Lavater, *Over de Physiognomie: Eerste deel*, i.

⁵⁴ Christopher Rivers, *Face Value*, 69-70.

Rivers noemt de koppeling tussen de fysiognomie en de theologische traditie dan ook “Lavaters unique “contribution” to the discourse of physiognomical misogyny”.⁵⁵

Volgens Lavater is de fysiognomie een noodzakelijke discipline, omdat hij ervan overtuigd is dat de natuurlijke (door God gegeven) kenmerken van de mens telkens moeten worden geïnterpreteerd om het onbetrouwbare gesproken woord tegen te kunnen spreken. Taal kan volgens Lavater gemakkelijk gemanipuleerd worden, terwijl de gelaatstrekken van de mens niet te manipuleren zijn. Met zijn methode van de interpretatie van het gezicht, wilde Lavater de noodzaak van het interpreteren van taal vervangen. Want het gelaat weerspiegelt de kern van de ziel, de essentiële waarheid die haar bezitter niet kan verbergen of transformeren.⁵⁶

Het is het onderscheid dat Lavater maakt tussen de fysiognomie en de pathognomie, dat zijn werk vernieuwend maakt. Dit onderscheid is volgens Lavater nodig om onjuiste interpretaties ten gevolge van manipulatie te voorkomen. De pathognomie definieert Lavater als de studie van de gezichtsuitdrukking als de weerspiegeling van de emoties (de passies). Dit vindt plaats in de mobiele functies van het gezicht: de ogen, de mond en het blozen. Omdat de mens over deze functies in zekere mate controle heeft, zijn deze onderworpen aan manipulatie. De Lavateriaanse fysiognomist vermijdt de mogelijkheid van onjuiste interpretaties door de focus te leggen op de vaste kenmerken van het gezicht. Over deze vaste kenmerken heeft de mens weinig tot geen controle. Voorbeelden hiervan zijn de neus, de kaak en Lavaters favoriet: het voorhoofd. Lavater suggereert dat de verschillende onderdelen van het gezicht het beste afgelezen kunnen worden wanneer het onderzoeksobject in positie van rust verkeerd, of (bij voorkeur) dood is.⁵⁷

2.5 Conclusie

Lavater bouwde met zijn *Physiognomische Fragmente* voort op een lange fysiognomische geschiedenis. Lavaters idee om door middel van het bestuderen van het uiterlijk de menselijke ziel beter te leren kennen, reikt terug tot in de oudheid. Plato was een van de eerste denkers die stelde dat het uiterlijk niet alleen iets vertelde over het karakter van de mens, maar ook over zijn ziel. Uit het werk van Socrates ontleende Lavater het idee dat de zonden van de mens zich manifesteren in het gelaat. Iemand die een zondig bestaan heeft geleid, zal dan ook

⁵⁵ Idem, 70.

⁵⁶ Idem, 79-80.

⁵⁷ Idem, 83.

een minder fraai voorkomen hebben dan iemand die zonder zonden is. Zelfs de relatie tussen de fysiognomische discipline en het goddelijke is geen nieuwigheid van de predikant, maar stamde uit het Oud-Babylonische Rijk.

Net als Descartes, stelde Lavater vast dat de mens de emoties op zijn gezicht kan onderdrukken en manipuleren. Op deze manier kan het object van observatie de observator bedriegen. Anders dan Descartes, verwerpt Lavater hiermee de pathognomie als onderdeel van de fysiognomie. Pseudo-Aristoteles presenteerde de pathognomie als een van de drie soorten fysiognomische wetenschap. Lavater wijst deze af en bouwt zijn fysiognomische theorie los van de pathognomie op. Het is dit onderscheid wat zijn theorie vernieuwend maakt, maar ook wat de toch al niet zo stabiele discipline verzwakte.

De geschiedenis van de fysiognomische discipline laat zien dat het een eeuwenoude discipline is, maar ook een met een twijfelachtige oorsprong. Zoals bijvoorbeeld het historische verband tussen de discipline en de astrologie. In de volgende hoofdstukken zal worden aangetoond, dat het onder andere dit verband was dat werd aangegrepen door Lavaters critici om de fysiognomische wetenschap te bekritisieren.

Hoofdstuk 3 **Het aangezicht des menschen: Lavaters fysiognomie in de non-fictie**

Het aangezicht des menschen is de kleeine schouwburg van zijnen geest, waarop all de bewegingen en driften zijner ziele zich beurtlings vertonen, waarin zijne vaste Charactertrekken zichtbaar worden uitgedrukt.⁵⁸

Het is begin 1780, Lavaters *Physiognomische Fragmente* is een groot succes in de Duitstalige gebieden, maar heeft zijn weg nog niet gevonden naar de Republiek. Een anonieme schrijver wil inspelen op deze potentie voor succes en besluit zijn eigen ingekorte en geïmiteerde versie van Lavaters werk uit te geven. Voordat zijn uitgever Blussé de advertentie voor deze *Handleiding tot de Physiognomiekunde* de deur uit kan doen, adverteert de grote concurrent echter met de langverwachte Nederlandse publicatie van Lavaters werk.⁵⁹

Bovenstaande is in het kort het verhaal van een van de werken die worden behandeld in dit hoofdstuk. Zoals in het voorafgaande hoofdstuk werd besproken, leunde Lavater in het opstellen van zijn fysiognomische theorie sterk op het werk van zijn voorgangers. Net als dat Lavater werd geïnspireerd door de auteurs voor hem, zo inspireerde Lavaters *Physiognomische Fragmente* andere auteurs om zijn werk te imiteren, te bekritisieren en te loven. Lavaters fans en zijn critici, zijn imitators en zijn verdedigers zullen in dit hoofdstuk aan bod komen.

Lavaters theorie was innovatief door zijn besluit onderscheid te maken tussen de fysiognomie en de pathognomie. Het is juist deze noviteit die kritiek opriep bij zowel zijn tegenstanders als zijn bewonderaars. In dit hoofdstuk wordt Lavaters invloed op de non-fictie besproken die beschikbaar was in de database Early Dutch Books Online. Om deze reden staat in dit hoofdstuk de volgende deelvraag centraal: Wat vertelt de gepubliceerde non-fictie waarin Lavaters fysiognomie wordt behandeld over de populariteit van Lavaters fysiognomische ideeën in de Republiek in de periode 1780-1800? Om deze vraag te beantwoorden zal gekeken worden vanuit welk perspectief de auteur zelf naar de fysiognomische discipline kijkt. Verder wordt onderzoek gedaan naar de manier waarop wordt gerefereerd aan Lavaters werk door diezelfde auteurs: Is dit positief of negatief? Welke invloed van Lavater is terug te vinden in de theorieën van de auteurs? En welke argumenten

⁵⁸ W.A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* (Utrecht 1788), 67.

⁵⁹ Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij: Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Dordrecht 2000), 171.

worden gebruikt om Lavaters *Physiognomische Fragmente* aan te bevelen of te bekritisieren? Dit hoofdstuk zal proberen een antwoord te geven op al deze vragen.

3.1 “Voor den stille menschevriend”: Blussés *Handleiding tot de Physiognomiekunde*

In 1780 publiceerde de Dordrechtse uitgever Blussé het eerste deel van de *Handleiding tot de Physiognomiekunde*. Zoals hierboven werd besproken, was dit werk van anonieme hand. Met deze uitgave ging Blussé openlijk de concurrentiestrijd aan met de Amsterdamse uitgever Allart, die later datzelfde jaar het eerste deel van de Nederlandse vertaling van Lavaters *Physiognomische Fragmente* zou uitgeven. De auteur van de *Handleiding* stelt in zijn voorwoord vast dat hij voor lange tijd kritisch aankeek tegen de fysiognomische discipline: “Niet altoos was ik even sterk van ’t algemeene nut der Gelaatkunde, waar van ik u thans, deze bladeren, als eene eerste proeve, aanbiede, overreed. Lang heb ik hierom met het uitgeeven derzelve geëarseld.”⁶⁰ De twijfels die de auteur had over de fysiognomische discipline kwamen neer op de volgende twee punten: Welk nut dient de fysiognomie? En welke waarde heeft het om de menselijke gebreken onder een nieuw en scherper vergrootglas te leggen? Gelukkig voor zijn lezers wist de auteur zich over deze bezwaren heen te zetten en begon hij met het schrijven van zijn tweedelige fysiognomische werk.

Het opmerkelijke aan het voorwoord op de *Handleiding* is, dat Lavater en zijn *Physiognomische Fragmente* geen enkele keer worden genoemd. Later zal dit een belangrijk verschil blijken te zijn in vergelijking met het voorwoord op het tweede deel van de *Handleiding*. In dit eerste deel presenteert de schrijver de ideeën van Lavater als zijn eigen, zonder te refereren aan het werk van de Zwitserse predikant. Dit kon de auteur doen doordat Lavaters werk nog niet beschikbaar was in de Republiek ten tijde van het schrijven. Al verscheen Allarts advertentie voor de Nederlandstalige uitgave van Lavaters werk eerder in de kranten⁶¹, Blussés *Handleiding* lag eerder in de boekwinkels. Op deze manier kon hij de vergelijking met Lavaters originele werk voor zijn.

De invloed van Lavater op de anonieme auteur is zichtbaar in het volgende fragment. Hierin wordt de lezer gemotiveerd de fysiognomie slechts voor het goede in te zetten:

Zoek bij ’t beschouwen van de gedaante en ’t gelaat uwer medemenschen vooral naar volkomenheden, naar beminnelijke zijden; tracht zo veel mogelijk overal honig te zuigen; en dat het

⁶⁰ Anoniem, *Handleiding tot de Physiognomiekunde: eerste deel* (Dordrecht 1780), iii.

⁶¹ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 171.

vergif, zo 't zich van zelve aan uw gescherpt oog mocht ontdekken, slechts uw afgrijzen van 't kwaad vermeerdere, en u eene broederlijke traan uit het oog, vooral uit het harte lokke, en dit voornamelijk u dankvol aan uwen Maaker doe gedenken!⁶²

Al wordt Lavater in dit fragment niet bij naam genoemd, de invloed van zijn theorie komt hier toch naar voren. Net als Lavater, predikt de anonieme auteur de naastenliefde door een “broederlijke traan” te laten voor het kwade in zijn medemens. De fysiognomie moet vooral gebruikt worden als een hulpmiddel om de liefde voor elkaar te vergroten door immer “uwen Maaker” in gedachte te houden.

De eerste keer dat aan Lavater wordt gerefereerd is in een fragment waarin het belang van fysiognomische richtlijnen wordt onderstreept. Volgens de auteur verloor Lavater zelf het belang hiervan vaak uit het oog bij het samenstellen van zijn werk.⁶³ De fout zocht de anonieme auteur hierbij in het feit dat Lavaters werk uit vier uitgebreide delen bestaat. Mocht de lezer snel iets op willen zoeken, dan was het antwoord vaak verspreid te vinden over de verschillende delen. Dit werd niet als handig beschouwd. De *Handleiding* moest hiervoor de oplossing vormen. Naast kritiek op Lavater, was dit dus meteen de perfecte aanbeveling voor zijn eigen werk.

Ondanks dit bezwaar tegen het werk van Lavater, uit de auteur zijn respect voor Lavater. Lavater heeft de weg vrijgemaakt voor andere fysiognomisten, maar het is dan ook aan hen om Lavaters fouten te corrigeren:

Ook Lavater, dien man, die voor 't mensdome en 't Godsrijk zo onledig is, zien wij dat zich aan deze beide misflagen meer of min heeft schuldig gemaakt; (en welk sterveling is te groot dan dat hij dwaale!) en schoon dit niets afdoet om de kracht van zijn samenstel te verzwakken, of zijne edele pooging in dezen te bezwalken; 't was echter noodzakelijk, dit hier den Leezer te doen bemerken.⁶⁴

Lavater wordt in de *Handleiding* vaak neergezet als de hoogste autoriteit op het gebied van de fysiognomie. Dit om de lezer te laten zien dat ook de grootste fysiognomisten fouten maken. Aan de ene kant wil de anonieme auteur Lavater niet ondermijnen, echter wijst hij wel op Lavaters fouten om zijn eigen werk meer aanzien te geven. Alsof de leerling, de meester wordt.

⁶² Anoniem, *Handleiding tot de Physiognomiekunde: eerste deel*, v.

⁶³ Idem, 9.

⁶⁴ Idem, 49.

Deel twee van de *Handleiding* werd uitgegeven in het jaar 1782. Uit het voorwoord op dit tweede deel blijkt dat de anonieme auteur meer pessimistisch was over de toekomst van de fysiognomische discipline dan hij was tijdens het schrijven van het eerste deel: “De Physiognomie aan te leeren en te beëfenen, is geenszins de heerschende smaak der Natie geworden, en ik twijfel met grond of zij ’t ooit worden zal.”⁶⁵ Toch blijft de auteur hoop houden dat er altijd lezers zullen blijven die geïnteresseerd zijn in de fysiognomische discipline. Voor deze “stille menschevriend”, is dit tweede deel bestemd. Dat de auteur een pessimistisch toekomstbeeld heeft voor de fysiognomische discipline, kan voortkomen uit het feit dat de *Handleiding* blijkbaar onvoldoende afzet had gevonden om te worden herdrukt. Dit in tegenstelling tot Allarts vertaling van Lavaters *Physiognomische Fragmente* wat wel werd herdrukt.⁶⁶

Waar de anonieme auteur in het voorwoord op het eerste deel Lavater niet bij naam noemt, zo anders is dit in het voorwoord op dit tweede deel. De auteur noemt Lavater en zijn werk als een aanvullende motivatie voor het schrijven van de *Handleiding*:

Te eerder heb ik kunnen besluiten mijnen Vaderlanderden deze handleiding aan te bieden, daar men, bij de uitgaave van mijn Eerste Deel, in onze taal dieswegens nog niets bezat. Ik merk dit te liever aan, omdat ik mij toen ter beëfeninge voor mijne Leezeren van eenige Plaatden uit het Hoogduitsche Werk van den Heer Lavater bediende, daar ik geene vrijheid toe zou gevonden hebben, had ik hoop kunnen hebben, dat deze Man zelve onderneemen zou, om zijne Fragmenten aan ons vaderland, ook in onze Taal, te bezorgen.⁶⁷

Dit fragment is interessant om verschillende redenen. In het eerste deel van de *Handleiding* leek de auteur te denken zonder problemen weg te kunnen komen met het overnemen van Lavaters ideeën. Dit veranderde toen Allart Lavaters werk in de Republiek op de markt bracht. In het bovenstaande fragment geeft de anonieme auteur toe dat hij ideeën en illustraties van Lavater heeft overgenomen. De auteur van de *Handleiding* kon nu niet meer om Lavater heen, aangezien zijn werk nu naast Lavaters *Physiognomische Fragmente* gelegd kon worden.

Naast de lofzang van de anonieme auteur voor de fysiognomie kwam in de Republiek een kritisch geluid op tegen de discipline. De anonieme auteur refereert aan ’t *Genees-*

⁶⁵ Anoniem, *Handleiding tot de Physiognomiekunde: tweede deel* (Dordrecht 1782), iv.

⁶⁶ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 174.

⁶⁷ Anoniem, *Handleiding tot de Physiognomiekunde: tweede deel*, v.

Natuur- en Huishoudkundig Kabinet, een van de eerste medische tijdschriften waarin in 1782 kritiek werd geuit op de fysiognomie. Om deze reden voelde de anonieme auteur van de *Handleiding* zich geroepen om Lavater te verdedigen: “Ware Lavater minder gevoelig geweest, minder ingenomen met zijne weetenschap, meer afgetrokken wijsgeerig, meer ’t geen zijne tegenschrijver gewild hadden, nimmer zou men zich dan waarschijnlijk met zo veel menschkunde hebben zien verrijken; nimmer had men dien man dan zo veel tot de herstelling en verbetering eener verouderde weetenschap zien toebrengen.”⁶⁸ Deze verdediging van Lavater past in de trend die de anonieme auteur in dit tweede deel heeft ingezet. Hij uit zich positief over Lavater, waar hij in het eerste deel vooral zijn op- en aanmerkingen deelde op Lavaters theorie. Het verdedigen van Lavater, en van de fysiognomie, is ook in het eigen belang van de auteur. De critici laten zich negatief uit over de fysiognomie in het algemeen, het veld waarin de auteur zich een autoriteit waant. Bovenal wil de auteur natuurlijk zijn brood verdienen met zijn tweedelige *Handleiding*.

3.2 “Een loutere hersenschim”: Lavaters critici

De kritische noten op Lavaters *Physiognomische Fragmenten* brengen ons bij de bespreking van het artikel waarin deze aanmerkingen werd geuit. In 1782 publiceerde het tijdschrift *’t Genees- Natuur- en Huishoudkundig Kabinet* onder de redactie van de geneesheer Jacob Voegen van Engelen (1756-ca. 1796), het artikel ‘Verhandeling over de Physiognomiekunde’. Deze bijdrage werd geschreven voor de Bataafse politicus J. D. Pasteur (1753-1804).

In tegenstelling tot de *Handleiding* is dit artikel niet een op de praktijk gerichte handleiding. Het is eerder een kritische bespreking van de fysiognomische discipline. Het artikel van Pasteur centreert zich rond de vraag of de fysiognomische discipline nu wel of niet “steunt op valsche gronden”. Hij opent zijn artikel met een kritische uiteenzetting van de pseudowetenschappen. Hierin noemt hij de “sterre-voorzegkunde”, waarin “listige bedriegers, zig van de algemeene beguicheling bedienden om de onnozelen en ligtgeloovigen te misleiden”.⁶⁹ In deze eerste passage hoeft Pasteur de fysiognomie niet bij naam te noemen om zijn kritiek te laten overkomen. Zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven, werd de fysiognomische discipline ten tijde van de oudheid en de middeleeuwen vaak gekoppeld aan de astrologie. Pasteur verwijst dan ook naar deze relatie in het volgende fragment:

⁶⁸ Idem, 184.

⁶⁹ Jan David Pasteur, ‘Verhandeling over de physiognomie’, in J. Voegen van Engelen (eds.), *Genees- Natuur- en Huishoud-kundig kabinet* (Leiden 1782), 73.

Wijsgeeren in hunne studeerkamers en observatoria onophoudelijk bezig waren, en besteedden hunnen kostelijken tijd om uit den loop en plaatsing der hemelsche lichaamen in het uitspansel den toekomenden wusten loop der aardsche zaaken, en der menschen aart en imborst te ontdekken; zonder ooit tusschen deeze twee soorten van verschijnselen eenige de minste zekere betrekking ontdekt te hebben.⁷⁰

De fysiognomie wordt door Pasteur geïntroduceerd als een wetenschap met zowel aanhangers als critici. Hij opent hiermee niet direct de aanval op de fysiognomische discipline: “Wat wonder dan, daar in eene eeuw, bij uitstek de verlichte genaamd (een naam die slegts betrekkelijk is) de sterre-voorzegkunde, nog voorstanders heeft kunnen vinden, de Gelaatkunde, die in langen na op zulke verre gezogte beginzelen niet steunt, een goed onthaal ontvangt.”⁷¹ Pasteur stelt dus vast dat de fysiognomie lang niet zo vergezocht is als de “sterre-voorzegkunde”. Echter, door deze formulering suggereert Pasteur dat de fysiognomie wel gegrond is op vergezochte beginselen. Daarnaast kan uit dit fragment worden afgeleid dat de fysiognomische discipline goed werd ontvangen in de Republiek.

Volgens Pasteur zat de fysiognomische discipline goed in elkaar, ondanks het feit dat zij niet vrij was van onzekerheden. Door het werk van Lavater werden velen lezers verleid tot het beoefenen van de discipline: “Ook hadt deeze geleerde wel haast in ons land navolgers gevonden. Des Menschen geest is overal bijna dezelfde, en de zugt tot nieuwigheden (bij uitstek het zwak van onze verlichte eeuw,) de begeerte om het verborgene te ontdekken, het eigenbelang, de eigenliefde, de schijnbaare gemakelijkheid der beoefening en der waarnemingen, het groote vermaak, dat die kunst belooft, alles loopt te zaamen om alle hoofden te verhitten en de physiognomia nog eens eenen opgang te doen maaken.”⁷² Deze opmerking lijkt op het eerste gezicht een compliment, maar heeft een duidelijk negatieve lading. Het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente* is volgens Pasteur te danken aan de grootste zwakte van de mens: nieuwsgierigheid. Alle menselijke zwakheden worden volgens hem geprikkeld door de fysiognomische discipline. Het is om deze reden dat Lavaters werk succesvol geweest zou zijn volgens Pasteur.

In het artikel worden zowel Lavater als de fysiognomie kritisch bekeken. Zo had Pasteur vernomen dat: “men in iemand met zeer veel juistheid dan vorm en rekken van een

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Idem, 79.

⁷² Ibidem.

der portretten van het werk van den Heer Lavater gevonden hadt, maar het karakter van dit mensch verschilde”.⁷³ Bovendien kan de fysiognomie volgens Pasteur niet tot een samenhangende theorie worden teruggebracht. Het is om deze reden dat Pasteur stelt dat de fysiognomie onmogelijk tot de wetenschappen gerekend kan worden.⁷⁴ Daarnaast krijgt Lavaters persoon het zwaar te verduren. Lavater wordt door Pasteur omschreven als een vernuftig persoon wiens ideeën beter af zijn binnen de begrenzing van zijn eigen verbeelding. Tevens zou Lavater ongeschikt zijn voor de natuurkunde, “hierin is hij gevaarlijk”.⁷⁵ Al met al wordt Lavaters *Physiognomische Fragmente* in dit artikel weggezet als een “hersenschim”.⁷⁶

Pasteur staat niet alleen in zijn kritiek op Lavater. In 1790 wordt in de Republiek het uit het Hoog-Duits vertaalde werk *Verhandeling over het Voorgevoel en de Schyngezichten* uitgegeven. Dit werk werd geschreven door de hoogleraar Justus Christiaan Hennings (1731-1815) en uitgegeven door de Amsterdamse uitgever Arend Fokke in de Republiek. Het werk is geschreven met een duidelijk doel voor ogen, namelijk: “het bygeloof en de ligtgeloovigheid te verminderen”⁷⁷ bij de lezer. Volgens Hennings houdt de “ligtgeloovigheid en het bygeloof” zich bezig met de zichtbare veranderingen van de mens, waaronder dat van het gelaat. De fysiognomische discipline wordt door Hennings weggezet onder het predicaat bijgeloof.⁷⁸

Niettemin schrijft Hennings de fysiognomische theorie van Lavater niet helemaal af: “Egter moet ik den Heere Lavater toegeeven, dat veel van ’t geen in de ziel voorafgaat, door behulp der veranderingen en trekken in het aangezicht kenbaar wordt. Maar wanneer de heer Lavater gelooft, dat het innerlyke der menschen zeer naauwkeurig en bepaald uit physiognomische gronden gekend en besloten kan worden, dan kan ik hem onmooglyk toevallen”.⁷⁹ Hennings bekritiseert hiermee Lavaters onderscheid tussen de pathognomie en de fysiognomie. Wanneer Lavater zijn fysiognomie had toegespitst op het aflezen van de emoties van iemands gezicht, dan had Hennings zich wel in Lavaters theorie kunnen vinden. Hennings onderbouwt zijn kritiek op Lavaters fysiognomie met de volgende argumenten. De fysiognomische discipline is volgens Hennings erg onzeker. Ieder mens kan zijn uiterlijk proberen aan te passen met het gevolg dat de ander zal geloven “dat zyn ziel grootste te

⁷³ Idem, 337.

⁷⁴ Idem, 449.

⁷⁵ Idem, 458.

⁷⁶ Idem, 79.

⁷⁷ Justus Christiaan Hennings, *Verhandeling over het voorgevoel en de schyngezichten* (Amsterdam 1790), V.

⁷⁸ Idem, 522.

⁷⁹ Idem, 212-213.

vreedenheid geniet”.⁸⁰ Als het gelaat van de mens als een boek te lezen is dan kunnen zondaars de kافت van dit boek naar eigen genoegen aanpassen, om zo als een deugdzaam mens over te komen. Het laatste argument tegen de fysiognomische discipline dat door Hennings wordt aangedragen, is het feit dat de levenswijze van personen zich uiten in het gelaat: “Meenig mensch heeft op zekere levensjaaren veel ongeluks en verdriets, waarna deszelfs voorhoofd zig dikwyls plooit en de lineamenten van verdriet duidelyker uitdrukt.”⁸¹ Hennings legt hierbij de nadruk op het voorhoofd. Een strategische zet, aangezien Lavater het voorhoofd ziet als het belangrijkste onderdeel van het gezicht voor de fysiognomische observatie.⁸²

3.3 “Een kleine schouwburg van zijnen geest”: Lof voor Lavater

Zoals Pasteur al schreef, had de fysiognomische discipline zowel aanhangers als critici. Eén van deze aanhangers was Willem Anthony Ockerse (1760-1826). In 1788 werd zijn werk *Ontwerp tot eene algemeene karakterkunde* uitgegeven door de Utrechtse uitgever G. T. van Paddenburg en zoon. Net als Lavater was Ockerse predikant. Hij schreef zijn *Ontwerp* met de bedoeling zijn lezers te onderwijzen in manieren om de ander beter te leren kennen. De karakterkunde van Ockerse beperkt zich niet tot het uiterlijk van de mens. Beweging en gedrag worden ook in de observatie meegenomen.⁸³ Ockerse definieert de karakterkunde als “het vermogen om wel te bepalen, welke de bijzondere geartheid van ieder mensch, of van eenig soort van menschen zij.”⁸⁴ In deze definitie plaatst Ockerse de fysiognomie als een onderdeel van de karakterkunde. Ockerse behandelt niet de beoefening van de fysiognomische discipline. Het blijft bij algemene opmerkingen over de fysiognomische discipline, maar deze opmerkingen zijn zichtbaar door Lavater geïnspireerd.

Ockerse beweert dat zijn *Ontwerp* enkel een samenstelling is van zijn eigen gedachten en theorieën en dat alles wat hij van anderen overneemt slechts toeval is. Dit is een gedurfde stellingname, aangezien uit zijn werk zal blijken dat Ockerse zich wel zeker door anderen heeft laten inspireren. Zo verwijst hij in zijn werk meerdere malen naar Lavaters *Physiognomische Fragmenten*. Een voorbeeld van de invloed van Lavater op Ockerses *Ontwerp* is te vinden in het idee dat de karakterkunde en de fysiognomie ondergeschikt zijn

⁸⁰ Idem, 215.

⁸¹ Idem, 216.

⁸² Christopher Rivers, *Face Value*, 83.

⁸³ W.A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene karakterkunde*, 6.

⁸⁴ Idem, 33.

aan de natuurlijkheid van de mens: “Naar waerheid kan men zeggen, dat alle menschen Characterkenners, zoo wel als physiognomisten, zijn. Het is slechts in de maat en juistheid van kennis, dat zij van elkaar verschillen. De eerste beginselens van Characterkunde worden ons niet aangeleerd, maar met ons geboren.”⁸⁵ Dit idee komt overeen met Lavaters theorie dat ieder mens wordt geboren met een fysiognomisch orgaan. Het is aan de mens om dit aangeboren orgaan te ontwikkelen en in te zetten in het dagelijks leven.

Net als Ockerse, verwerkte de Schotse hoogleraar in de zedelijke Wijsgeerte en Redenkunde James Beattie (1735-1803), Lavaters fysiognomie in zijn werk *Grondbeginzelen der zedelijke wetenschappen*. Het werk werd in het Nederlands uitgegeven door de Akademie-Drukker Willem van Yzerworst in 1791. De fysiognomische discipline komt aan bod in het hoofdstuk ‘Van de hartstochten, zoo zij zich in de gelaad-trekken en de gebaren vertoonen’.

Wanneer kritisch gekeken wordt naar Beatties werk, kan niet anders geconcludeerd worden dan dat hij Lavaters werk niet grondig heeft bestudeerd. Zoals de titel al aangeeft, gaat het in dit hoofdstuk om de hartstochten die zichtbaar worden in het gelaat. Het is dan ook vanuit dit pathognomische perspectief dat Lavaters werk door Beattie behandeld wordt. Hij slaat hiermee de plank compleet mis, aangezien het Lavater was die onderscheid maakte tussen pathognomie en fysiognomie. Precies dit onderscheid maakte Lavaters fysiognomische werk tot een noviteit.

Daarnaast schrijft Beattie dat Lavater “twee of drie kostbare banden” heeft gepubliceerd, terwijl het ging om een vierdelig werk.⁸⁶ Deze vergissing van Beattie kan twee zaken betekenen. Ten eerste dat Beatties onderzoek naar Lavaters werk niet grondig genoeg is geweest. Dit kan gesteld worden aangezien Lavaters werk in 1788 in Engeland werd gepubliceerd en Beatties werk geschreven is in 1790. Ten tweede kan het betekenen dat Beattie slechts twee of drie van de vier delen kostbaar achtte, in tegenstelling tot de overige delen. Gezien Beatties gebrek aan nuance waar het gaat om Lavaters tweedeling tussen de pathognomie en de fysiognomie, lijkt de eerste optie het meest aannemelijk.

Beattie beschrijft kort *De humana physiognomica* van Giambattista della Porta. Hij stelt dat het werk van Della Porta geroemd werd, maar dat “onpartijdigen” er weinig voldoening uit zullen halen. Met deze “onpartijdigen” duidt Beattie op de critici van de fysiognomische discipline. Van alle fysiognomisten die hij heeft bestudeerd, acht Beattie

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ James Beattie, *Grondbeginzelen der zedelijke wetenschappen* (Utrecht 1791), 190.

Lavater het meest bekwaam. Hij schrijft met veel lof over Lavater als persoon en over zijn fysiognomisch werk:

Dit werk heeft edele trekken van welsprekendheid, en bewijst, dat de schrijver een man is van groote godsvrucht en van een goed hart; en veele van zijne aanmerkingen, over menschlijke en andere gedaanten, die hij aan zijne Lezeren aanbiedt, zijn zoodanig, dat, zoo als ik geloove, niemand, die er eenige waarnemingen over gedaan heeft, weigeren kan, om er in te berusten.⁸⁷

Beattie beschrijft Lavater als een deugzaam man met het hart op de juiste plaats. Hij is ervan overtuigd dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* een goed handboek is voor ieder die geïnteresseerd is in de fysiognomiekunde. Toch laat Beattie zich niet compleet meeslepen door zijn eigen lofzang op Lavater. Hij is namelijk van mening dat het werk van Lavater niet voor iedereen bestemd is. Zijn redenering hierachter is dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* een gevaar kan zijn in de handen van diegenen die niet van nature opmerkzaam zijn: “En als het den onbekwaamen lezer zou aanspooren, om schielijk oordelen te vellen, is er reden, om te zorgen, dat het meer kwaad dan goed zal doen.”⁸⁸

3.4 “Geen hersenschim”: Lavater in de almanak

In Early Dutch Books Online zijn twee Almanakken te vinden waarin de fysiognomische discipline centraal staat. De eerste almanak, *Historische, Geografische Konst en Reis Almanach*, komt uit het jaar 1781 en is samengesteld door Willem Holtrop (1751-1835). In deze almanak is een kort artikel gewijd aan de fysiognomische discipline getiteld ‘Aan de juffer... Over de Physiognomiekunde’. De auteur van het artikel is onbekend.

Met dit artikel is iets bijzonders aan de hand. Anders dat de meeste fysiognomische artikelen en werken is dit artikel geschreven door een vrouw, voor vrouwen: “Ik kan myn’ Man niet genoeg danken, dat hy my met deeze Weetenschap heeft bekend gemaakt, en, onder ’t leezen, geduurig nog onderricht; want die Boeken laten zich zoo niet leezen als een’ Roman of eene Komedie.”⁸⁹ Het bijzondere hieraan is dat, zoals Rivers al stelde, fysiognomische werken door de geschiedenis heen geschreven werden door mannen, voor mannen. Dit artikel

⁸⁷ Idem, 190-191.

⁸⁸ Idem, 192.

⁸⁹ Anoniem, ‘Aan de juffer... over de physiognomiekunde’, in Willem Holtrop (eds.), *Historische Geographische, Konst-en-Reis Almanach; voor den Jaare 1781* (Amsterdam 1781), 13.

moedigt jonge vrouwen aan fysiognomische werken te bestuderen en de theorie toe te passen in het dagelijks leven. Zowel Lavaters fysiognomische werk als Blussés *Handleiding tot de Physiognomiekunde* worden door de schrijfster aanbevolen.

Het artikel zet de fysiognomische discipline in een positief daglicht: “Met eenen opslag van het oog kunt gy daaruit overtuigd zyn; dat de Physiognomiekunde geen hersenschim is, geene nieuwe vond; maar eene wetenschap de grootste Verstanden van alle Eeuwen, min of meer beoefend hebben.”⁹⁰ De schrijfster van dit artikel laat zich positiever uit over de fysiognomie dan Pasteur deed. Waar Pasteur de fysiognomische discipline een jaar later een hersenschim zou noemen, was de auteur van dit artikel juist van mening dat de fysiognomie dit zeker niet was. Het feit dat de discipline voortbouwt op een eeuwenoude traditie wordt hier juist als positief ervaren. De auteur stelt dat de argumenten ten voordele van de fysiognomische discipline, die worden genoemd in het werk van Lavater en in de *Handleiding tot de Physiognomiekunde*, overtuigend genoeg zijn om de fysiognomie onder de wetenschappen te plaatsen.

In het artikel wordt naar de fysiognomie verwezen als een theorie waarin het karakter van een persoon kan worden afgelezen aan zijn uiterlijk. Dit wordt gezien als voordelig voor de jonge ongehuwde lezeres. Wie wil nou niet in één oogopslag zien of haar “Vryer” een gunstig karakter heeft? De auteur gaat echter voorbij aan Lavaters subtiele nuance dat het niet zozeer om het karakter gaat, maar om de menselijke ziel. Het enige moment waarop ze in haar artikel het onderwerp van religie aanstipt, is als zij beargumenteert dat de fysiognomie van belang is voor de predikant: “wie hoofdplicht is den mensch te vormen of te verbeteren.”⁹¹

De tweede almanak is de *Physiognomische almanach voor de Beminnaars der gelaatkunde, voor 't jaar 1782*. Deze almanak werd samengesteld door A. Stubbe. In deze almanak werd het artikel gepubliceerd met de titel ‘Over de Physiognomiekunde, (vervolg)’. Uit deze titel kan worden opgemaakt dat in een vorige deel van de almanak de fysiognomiekunde al is besproken. De auteur geeft ook aan in het artikel dat in de fysiognomische almanak van vorig jaar “ten besluite eenige physiognomische theoretische grondstellingen waren bygevoegd”.⁹²

Helaas is de almanak van het jaar 1781 niet bewaard gebleven. We weten dat portretten van Lavater in de almanak van 1781 werden bijgevoegd, doordat hier in de almanak van 1782 naar verwezen werd. Wat we niet weten is wat in deze almanak stond beschreven

⁹⁰ Idem, 11.

⁹¹ Idem, 14.

⁹² Anoniem, ‘Over de Physiognomiekunde, (vervolg.)’, in A. Stubbe (eds.), *Physiognomische Almanach, voor de beminnaars der gelaatkunde, voor 't jaar 1782* (Utrecht, 1782), 82.

over Lavater en zijn theorie. Waarschijnlijk werden deze wel behandeld, maar dit is slechts speculatie. Alleen al het bestaan van de *Physiognomische almanach voor de Beminnars der gelaat-kunde* wijst ons op de behoefte naar kennis over de fysiognomie in de Republiek. Deze almanak is bedoeld voor de liefhebbers van de fysiognomische discipline. Om de lezer te begeleiden met hun bestudering van de fysiognomie. Om deze reden is het logisch dat niet al te kritisch naar de discipline wordt gekeken.⁹³

3.5 Conclusie

De invloed van Lavaters fysiognomie op het werk van de besproken auteurs verschilt per publicatie. Zo werd het werk van Lavater geïmiteerd, verguisd en geliefd door de verschillende auteurs van de hierboven besproken werken. Het verschilt per auteur of de fysiognomische discipline in een positief of een negatief daglicht wordt geplaatst. Zo stelde de anonieme auteur van de *Handleiding* dat hij eerst negatief tegen de discipline aankeek, maar dit werd bijgesteld naar een positiever beeld waardoor hij besloot tot het schrijven van zijn tweedelig werk. Andere auteurs zoals Pasteur staan kritischer tegenover de discipline. Door zijn artikel te openen met een vertoog tegen de pseudowetenschappen, zoals de sterrevoorzegkunde, refereert Pasteur aan de onzekere voorgeschiedenis van de fysiognomische discipline. In het begin van de jaren tachtig van de achttiende eeuw refereren de twee auteurs aan elkaar in hun werk. Pasteur bekritiseert Lavaters werk, waarna de anonieme auteur van de *Handleiding* zich gedwongen voelt zijn voorbeeld en leermeester te verdedigen. Deze verdediging dient ook zijn eigen belang. De critici laten zich niet alleen negatief uit over Lavaters theorie, maar ook over de fysiognomie in het algemeen. Door Lavater te verdedigen, verdedigt de anonieme auteur tegelijkertijd de discipline en daarmee ook zijn eigen werk.

De stellingname in Lavaters theorie waar sommige auteurs moeite mee hadden, was het onderscheid dat Lavater maakte tussen de pathognomie en de fysiognomie. Hennings was hierover buitengewoon kritisch. Wanneer Lavater zijn fysiognomie had toegespitst op het aflezen van de emoties van mensen in plaats van zich te richten op de vaste onderdelen van het gezicht, dan had Hennings zich wel in Lavaters theorie kunnen vinden. Waar Hennings dit onderscheid bekritiseert, lijkt Beattie zich niet bewust te zijn van het feit dat Lavater dit onderscheid heeft gemaakt in zijn theorie. Beattie beschrijft Lavaters fysiognomie als het

⁹³ Idem, 67-72.

aflezen van de hartstochten die zichtbaar zijn op het gezicht, terwijl dit juist is wat Lavater toeschrijft aan de pathognomie.

Naast critici heeft Lavater ook bewonderaars. De *Physiognomische almanach voor de Beminnaars der gelaat-kunde* is hiervan een illustratief voorbeeld. Het feit dat jaarlijks een fysiognomische almanak wordt uitgegeven, wijst op de interesse van mensen voor de fysiognomische discipline. In de werken die zich positief uitten over de fysiognomie wordt vaak Lavaters stelling herhaalt dat de fysiognomie slechts voor het goede bedoeld is. De fysiognomie moet alleen als hulpmiddel dienen om de liefde voor elkaar te vergroten. Het Christelijke idee van naastenliefde speelt hierin duidelijk een rol. De fysiognomische discipline wordt neergezet als een manier om dichterbij God te komen. Opvallend is dat de meeste auteurs verwijzen naar het natuurlijke van de mens, wat door God aan hen is gegeven. In het algemeen werd in de werken gefocust op het begrijpen van de ander, de zedelijke wetenschappen en de Christelijke moraal. De fysiognomie wordt door haar liefhebbers gezien als een discipline die bij kan dragen aan de uitbreiding van deze Christelijke moraal in de maatschappij. In het volgende hoofdstuk zal te lezen zijn, dat fictie-auteurs dit positieve beeld van de fysiognomie vaak gebruikten om de karakters in hun werk in een positief daglicht te stellen.

Hoofdstuk 4 Eene waarschouwing voor ons allen: Lavaters fysiognomie in de fictie

Nu rees daaruit meermalen twist tussen hun op, wyl zy over nieuwelingen geheel anders vonnisten, het wetboek wierdt dan te voorschyn gebragt, om dit verschil te vereffenen en dikwils hadt de Heer Mour gelyk, wyl karel noch maar een leerling in die kundigheid was.⁹⁴

Het eerste bedrijf. Het toneeldecor is ingericht als de toiletkamer van mevrouw van Zeptiz. Hier ligt zij, schaars gekleed in haar negligé, te wachten tot de schilder klaar is met haar portret. Een portret waar tot haar schrik Lavater geen goed woord voor over zou hebben. Dit is het begin van de openingsakte van het blijspel *Verblindheid en Bedriegerij*, welk een van de fictieve werken is dat in dit hoofdstuk centraal zal staan. Drama, intrige, liefde en verraad, de in de Republiek gepubliceerde fictie van de achttiende eeuw had het allemaal en meer: zij bezaten de fysiognomische kunsten van Lavater.

In het voorgaande hoofdstuk werd gerefereerd aan de opmerking van W. A. Ockerse: “Het aangezicht des menschen is de kleeine schouwburg van zijnen geest”.⁹⁵ In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de manier waarop dit “aangezicht des menschen” werd vertoond op het toneel en beschreven in de roman. Om deze reden is dit hoofdstuk gecentreerd rond de volgende deelvraag: Wat vertelt de gepubliceerde fictie waarin Lavaters fysiognomie wordt behandeld over de populariteit van Lavaters fysiognomische ideeën in de Republiek in de periode 1780-1800? Eerst wordt kort de invloed van Lavaters *Physiognomische Fragmente* op de Engelse en Duitse fictie behandeld. Hierna wordt ingegaan op de Nederlandse fictie in de late achttiende eeuw. Daarna wordt de fictie uit de database Early Dutch Books Online behandeld waarin Lavater en zijn theorie naar voren komen.

4.1 Lavaters invloed op Europese fictie

Tegen het eind van de achttiende eeuw hadden de Franse romanschrijvers weinig vooruitgang geboekt wat betreft de ontwikkeling van de fysiognomische manier van karakteromschrijving.⁹⁶ Er is door verschillende internationale historici uitgebreid onderzoek

⁹⁴ Jean Henri des Villates, *Karel of de dankbaare voedsterling* (Den Haag 1796), 283-284.

⁹⁵ W.A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*, 67.

⁹⁶ Graeme Tytler, *Physiognomy in the European Novel*, 154.

gedaan naar de invloed van Lavaters werk op de Duitstalige en Engelstalige fictie. Om deze reden staat hier de invloed van de fysiognomie op de Duitse en Engelse fictie centraal.

4.1.1 Lavaters invloed op Duitstalige fictie

Ook al zijn volgens de historicus Graeme Tytler in de pre-Lavateriaanse Duitse romans al verwijzingen naar het fysiognomische gedachtegoed te vinden, het was pas na de publicatie van de *Physiognomische Fragmente* in 1775 dat door auteurs op een meer verfijnde manier gebruik werd gemaakt van de fysiognomie.⁹⁷ Tytler stelt dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* van grote invloed is geweest op de ontwikkeling van karakterbeschrijving in de Duitse romans. Vanaf het jaar 1770 begonnen karakterbeschrijvingen in Duitse romans een bepaalde fysiognomische functie aan te nemen. Dit nam toe na de publicatie van het eerste deel van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. De publicatie van Lavaters *Physiognomische Fragmente* wakkerde de eeuwenoude controverse rond de fysiognomie weer aan. Toch waren de meeste verwijzingen naar het werk van Lavater in de Duitse roman volgens Tytler vooral van humoristische en satirische aard.⁹⁸

Tytler stelt dat hoewel de fysiognomie in Duitsland een erg actueel onderwerp was, haar invloed op de karakterbeschrijving in de Duitse roman werd begrensd door de beperkingen van de Duitse roman zelf. Volgens Tytler leed de Duitse roman onder de overvloed van internationale en utopische invloeden. Dit had tot gevolg dat in de Duitse roman teveel ruimte was voor fantasie en bezinning en weinig ruimte voor de hedendaagse realiteit.⁹⁹ Het was pas rond de jaren 1790 dat karakterbeschrijving zich tot een werkelijke fysiognomische fenomeen ontwikkelde in de Duitse roman.¹⁰⁰ Volgens Tytler was ook de invloed van Lavaters *Physiognomische Fragmente* in andere Duitse genres opvallend.¹⁰¹

4.1.2 Lavaters invloed op Engelstalige fictie

De focus in de achttiende-eeuwse Engelse romans lag op het epistemologische en morele probleem van karakteromschrijving. Tytler stelt dat de invloed van Lavaters fysiognomie ook terug te zien is in de karakterbeschrijvingen in Engelse romans van de laatste decennia van de

⁹⁷ Idem, 154.

⁹⁸ Idem, 155.

⁹⁹ Idem, 158.

¹⁰⁰ Idem, 160.

¹⁰¹ Idem, 159.

achttiende eeuw. Zodra Lavaters *Physiognomische Fragmente* vanaf de late jaren tachtig van de achttiende eeuw in Engeland werd uitgegeven, groeide de populariteit van de fysiognomie en begonnen romanschrijvers gebruik te maken van Lavaters fysiognomische theorie in hun karakterbeschrijvingen. Om deze reden stelt Tytler dat fysiognomie dankzij Lavater in aanzien steeg in het achttiende-eeuwse Engeland.¹⁰²

De historica Barbara Benedict stelt dat ondanks het feit dat sentimentalistische schrijvers de fysiognomische discipline op de hak namen, zij hun hoofdpersonen in het narratief vaak neerzetten als fysiognomisten. De gedachte hierachter was dat fysiognomisten de kennis hebben om de deugd in de mens te herkennen. Volgens Benedict was het dankzij Lavaters *Physiognomische Fragmente* dat deze sentimentele fysiognomie in Engeland vorm kreeg aan het eind van de achttiende-eeuw.¹⁰³ Zij stelt dat Lavater zijn fysiognomie uiteenzette om het sentimentele bestaansrecht van het goddelijke, wat van nature in de mens zou leven, te ontplooiën. De deugdzame mens zou namelijk de belichaming van God in het eigen gezicht terug kunnen vinden. Hoe perfecter het gezicht, hoe dichter men zich bij God bevindt. Dit bekeken vanuit de redenering dat God de mens schiep naar zijn evenbeeld. Fictieve fysiognomisten zoeken daarom ook naar een esthetisch en moreel ideaal. Het idee achter dit type romans is dat hoe te vaker de hoofdpersoon dit ideaal weet te benaderen, hoe dichter zij bij God kan komen. Volgens Benedict zorgen dergelijke zoektochten naar het goddelijke op aarde ervoor dat fysiognomisten en sentimentele hoofdpersonen tot heiligen werden gemaakt. Dit droeg bij aan de charme van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. Want was het niet Lavater die schreef dat ieder mens de deugden van de fysiognomie kon aanleren?¹⁰⁴

4.2 De Nederlandse fictie in de late achttiende eeuw

In *Worm en donder: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800 de Republiek*, geschreven door de historici Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, wordt de geschiedenis van fictie in de Nederlandse literatuur uitgebreid behandeld. Omdat dit precies het onderdeel is van de Nederlandse literatuur dat centraal staat in dit hoofdstuk, kan dit werk niet onbehandeld blijven.

¹⁰² Idem, 164-165.

¹⁰³ B.M Benedict, 'Reading Faces: Physiognomy and epistemology in late eighteenth-century France', *Studies in Philology* (1995), 320.

¹⁰⁴ Idem, 322.

Volgens Leemans en Johannes, verwachtte het achttiende-eeuwse lezerspubliek dat auteurs niet alleen een beroep deden op de rede, maar ook op de Christelijke godsdienst en moraal.¹⁰⁵ Leemans en Johannes stellen dat de beeldvorming van de Nederlandse achttiende eeuw zelfs mede is gecreëerd door de literatuurgeschiedenis en vanaf het begin af aan tamelijk negatief is. Volgens Leemans en Johannes zijn perioden van bloei en verval aan te wijzen. Na de bloeiperiode van de Gouden eeuw, was de achttiende eeuw gedoemd een eeuw van verval te worden.¹⁰⁶

Leemans en Johannes constateren een nieuwe bloeiperiode rond het jaar 1775. Vijf jaar voor de aanvang van de onderzoeksperiode van dit onderzoek. Deze periode zal later worden aangeduid als de laat-achttiende-eeuwse herleving. Deze aanduiding komt volgens Leemans en Johannes in de knel wanneer literatuurhistorici beginnen met het afbakenen van literaire stromingen. Het is volgens Leemans en Johannes verleidelijk deze vernieuwingsbeweging van het laatste kwart van de achttiende eeuw te laten aansluiten bij een internationale vernieuwingsbeweging die rond de 1800 opkomt, de Romantiek. Echter, het jaar 1775 is wat vroeg om te spreken van de Romantiek. Om deze reden kozen zij ervoor deze periode te omschrijven als de pre-romantiek.¹⁰⁷

De Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw stelt volgens Leemans en Johannes de samenleving centraal en raakt gefascineerd door menstypen en groepsgedrag. Deze fascinatie gaat hand in hand met de grote interesse in het unieke en het eigene. Auteurs trachten de onpeilbare diepte van het individuele gemoedsleven te ontraadselen. Het individu wordt via de groep aan de gemeenschap verbonden, terwijl zij tegelijkertijd ook duidelijk van deze gemeenschap afgebakend is. Deze ontwikkeling is ook zichtbaar in de samenleving. In de vroegmoderne tijd worden privé en publiek tot twee gescheiden domeinen gemaakt.¹⁰⁸

4.3 Lavaters fysiognomie en de Nederlandse fictie

Om de invloed van Lavaters werk op de in de Republiek gepubliceerde fictie zo goed mogelijk te kunnen weergeven, is ervoor gekozen om de fictie per sub-genre te bespreken. Eerst komt het toneelstuk aan bod, waarna een originele Nederlandse roman wordt besproken.

¹⁰⁵ Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en Donder*, 35.

¹⁰⁶ Idem, 45.

¹⁰⁷ Idem, 48-49.

¹⁰⁸ Idem, 483.

4.3.1 Lavaters invloed in het toneelspel

Lavater heeft zijn fysiognomische sporen achtergelaten in de toneelstukken van de late achttiende eeuw. In de *Spectatoriaale Schouwburg, behelzende eene verzameling der beste zedelyke toneelstukken* werden toneelstukken verzameld uit alle verschillende Europese talen en naar het Nederlands vertaald. De tweeëntwintigste editie van de *Spectatoriaale Schouwburg* werd uitgegeven door Erven P. Meijer en G. Warnars te Amsterdam in 1792. In deze editie werd het toneelstuk *Ontrouw uit Liefde* gepubliceerd. Er wordt niet vermeld of het gaat om een Nederlandstalig of vertaald toneelstuk.

In het toneelstuk is de vijftig jaar oude Heer van Brunsdorp getrouwd met de tweeëntwintig jaar oude Amalia van Brunsdorp. De Heer van Brunsdorp vermoedt (ten onrechte) dat zijn vrouw een minnaar heeft en besluit deze op de sporen. Het thema van uiterlijke misleiding komt naar voren wanneer de Heer van Brunsdorp in zichzelf aan het praten is: “Maar gy bedroog my, Amalia, want gy scheen edelmoediger dan gy waart. Uw gansche wezen scheen zo hemelsch, maar uwe daaden...”¹⁰⁹ Hier heeft de Heer van Brunsdorp het over de ontrouw waarvan hij zijn echtgenote verdenkt. Haar deugdelijk gelaat heeft hem misleid en bleek niet de weerspiegeling te zijn van haar ware karakter.

Verderop in het toneelstuk bereidt de Heer van Brunsdorp zich voor op de jacht op de minnaar van zijn vrouw. Hij vertelt Amalia dat hij op jacht gaat en in het buitenhuis zal verblijven. Hij reageert op haar teleurstelling door haar te herinneren aan het feit dat zij houdt van eenzaamheid en zich kan keren tot muziek en boeken voor gezelschap. Het gesprek tussen de twee echtgenoten komt via deze weg terecht op het onderwerp van Lavaters fysiognomisch werk. De Heer van Brunsdorp heeft de vier folio edities diezelfde dag nog binnengekregen en zijn vrouw wil deze graag doornemen. Toch vreest ze dat het werk voor haar “niet meer dan een fraai prentenboek zyn zal.”¹¹⁰

In dit toneelstuk komen de gebruikelijke bezwaren tegen het werk van Lavater aan bod, maar deze worden weerlegd door het personage van de Heer van Brunsdorp. In dit toneelstuk doet hij dienst als de stem van de rede:

Brunsdorp: Het heeft veel opzien gemaakt, veel goeds gesticht, en veel onheil gebrouwen. Iedere domkop redeneert nu over lyn, voorhoofd, neus, oog. Doch dat kan zekerlyk de goede Lavater

¹⁰⁹ Anoniem, ‘Ontrouw uit Liefde’, in Meijer, P. en Warnars G., *Spectatoriaale schouwburg* (Amsterdam 1792), 230.

¹¹⁰ Idem, 232.

niet helpen, en het zou onrechtvaardig zyn hem dit misbruik toe te rekenen.¹¹¹

In deze passage is de bekende waarschuwing te lezen die Lavaters werk steeds weer lijkt op te roepen. Lavater wordt neergezet als een redelijk man die een deugdzzaam werk heeft geschreven. Het nadeel is echter dat dankzij Lavaters werk iedere “domkop” zich een fysiognomist kan wanen. Het zijn deze personen die juist foutieve observaties en misverstanden zullen voortbrengen. Lavater kan echter niet verantwoordelijk worden gehouden voor het “onheil” dat door zijn lezers wordt “gebrouwen”. Desalniettemin moet men op de hoede zijn voor het misbruik dat gemaakt kan worden van Lavaters theorie door kwaadwillende personen.

Naast dat de *Physiognomische Fragmente* wordt besproken, is ook de persoon van Lavater onderwerp van gesprek tussen de Heer van Brunsdorp en zijn echtgenote. Zijn karakter wordt als volgt besproken:

Amalia: Hy moet wel een scherp oog hebben.

Brunsdorp: Dat kan zyn, dat kan zyn, maar nog een veel edeler hart. Want, waarachtig, ik zou hem wel willen omhelzen, als hy zo hartelyk van edelmoedigheid, waarde van den mensch en menschenbestemming spreekt, en hoe leed het hem doet, wanneer hy nu en dan de natuur haare gebreken moet ontdekken.¹¹²

Lavater wordt omschreven als een man met een scherp observatievermogen en een zuiver hart. Uit de beschrijvingen van Lavater, geuit door de Heer van Brunsdorp, blijkt dat de auteur van het toneelstuk veel respect heeft voor de man. De auteur ziet het fysiognomisch werk van Lavater als een soort ode aan de mensheid, waarin Lavater alleen het goede van de mens wilt beschrijven. Dit komt overeen met het streven van Lavater om door middel van zijn werk de mensheid dichterbij God te brengen.

Ondanks de goede wil en het sterke karakter van Lavater, stelt de Heer van Brunsdorp dat hij het ook wel eens bij het verkeerde eind heeft gehad: “Ik zag ook wel eens een gezicht, daar de deugd op geschilderd scheen, terwyl hy, die dit gelaat voerde, toch slegts een mensch was.”¹¹³ Deze laatste opmerking vertelt ons niet alleen dat de auteur van het toneelstuk erkent dat Lavater ook weleens een foutieve observatie heeft gedaan in zijn fysiognomisch werk, het

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Idem, 233.

¹¹³ Ibidem.

vertelt ons ook dat de auteur een negatief mensbeeld heeft. Dit kan afgeleid worden uit de opmerking dat de man met het deugdelijke gezicht “toch slegts ene mensch was”.

Naast de bespreking van Lavaters werk in het toneelstuk *Ontrouw uit liefde* zijn er ook verschillende korte referenties aan het werk in toneelstukken. Een van deze werken is *De Lasteraar*, een uit het Hoogduits vertaald toneelstuk. Het toneelspel, geschreven door A. von Kotzebue, werd in 1796 in het Nederlands gepubliceerd door de uitgever J. Doll te Amsterdam. In *De Lasteraar* wordt de opmerking geplaatst: “Lavater kan hier niets beslissen”¹¹⁴ Deze, of soortgelijke opmerkingen, komen in verschillende werken voor en dienen de lezer ervan op de hoogte te brengen dat de personages zich bewust zijn van Lavaters *Physiognomische Fragmente*, maar zich niet altijd op de theorie kunnen baseren. In dit geval wordt de frustratie geuit dat het uiterlijk van de persoon in kwestie praktisch onleesbaar is. Zelfs Lavater, de beste fysiognomist uit de tijd, zou het karakter van de persoon niet kunnen doorgronden op basis van zijn gelaat.

Een ander toneelstuk waarin Lavater ter sprake komt is *De Weldenkende Representant*. Het is een toneelspel geschreven door D. A. van der Wart en uitgegeven in Amsterdam door Pieter Johannes Uylbroek in 1796. In dit toneelstuk is Peter, een jongen die “voor een boer een zo gunstig gelaat heeft”¹¹⁵, verliefd op een jongedame van stand. Het koppel lijkt geen kans te hebben, totdat de vader van de jongedame in kwestie erachter komt dat Peter het werk van Lavater bestudeerd heeft:

De representant [de vader]: Hebt gy Lavater gelezen?

Peter: Ja, en zyn raad, om my op myn eerste phisionomiesch gevoel het meest te verlaaten, my alleen ten nutte gemaakt, uit zn geheel werk.

De representant: Weet ge hoe ik hierover denk, Peter? In zaaken die het hart betreffen is deugd de eenige verdienste.¹¹⁶

Doordat Peter zich Lavaters fysiognomische theorie eigen heeft gemaakt, laat hij zien aan de representant dat hij een mens is met een deugdzaame ziel. In dit toneelstuk wordt kennis van de fysiognomische discipline, en van Lavater, gezien als het hebben van een deugdzaam karakter met een godvruchtig moraal. Dit is van dusdanig belang dat het verschil in stand tussen de personages wordt overstegen. In lijn met de hierboven beschreven Engelse traditie, werd de personage van Peter neergezet als een fysiognomist om zijn zuivere karakter aan te tonen.

¹¹⁴ A. von Kotzebue, *De Lasteraar: toneelspel* (Amsterdam 1796), 110.

¹¹⁵ A. van de Wart, *De weldenkende representant: toneelspel* (Amsterdam 1796), 16.

¹¹⁶ Idem, 17.

In 1794 werd het blijspel van L. Y. von Buri *Verblindheid en Bedriegerij* vertaald uit het Hoogduits en in het Nederlands uitgegeven door de Rotterdamse uitgever Jan Meyer. Het is in dit blijspel dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* een grote rol speelt. In het kort gaat het verhaal over een zekere mevrouw van Zeptiz en haar nichten, die in de ban raken van Lavaters fysiognomie. De Licentiaat Rubald introduceert de dames tot de wereld van de fysiognomische discipline. Hij gebruikt de gemeenschappelijke interesse om het hart van mevrouw van Zeptiz voor zich te winnen en zijn invloed op haar te vergroten. Door zijn begeleiding doen de vrouwen door het verhaal heen allerlei foutieve fysiognomische observaties. Op basis van deze observaties worden zaken besloten en relaties verbroken. Gelukkig heeft de president van Zeptiz, de echtgenoot van mevrouw van Zeptiz, dit tijdig door en kan hij de zaken rechtzetten.

De eerste keer dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* ter sprake komt in *Verblindheid en Bedriegerij* is op het moment dat de nichten van mevrouw van Zeptiz de toiletkamer van mevrouw binnenkomen. Eén van de nichten, Wilhelmina genaamd, ziet bleek omdat zij weinig heeft geslapen. De tante vraagt dan ook meteen: “Leesde gij in de *Physiognomie*?” Waarop Wilhelmina antwoordde: “Ja, genadigde tante! Ik heb gisteren avond nog het gansche derde deel uitgelezen. Het is zo voortreffelijk, dat ik den slaap daardoor vergat.”¹¹⁷ Lavater zelf wordt in deze passage niet genoemd als de auteur van het werk dat Wilhelmina een slapeloze nacht bezorgde. Dit toont de bekendheid van Lavater en zijn fysiognomie aan. De auteur van *Verblindheid en Bedriegerij* wist dat zijn publiek zou weten dat Wilhelmina sprak over Lavaters werk, zonder Lavater bij naam te noemen. Lavaters *Physiognomische Fragmente* werd als een dusdanig standaard fysiognomisch werk gezien, dat een introductie van de auteur niet noodzakelijk werd geacht. Het is pas later in het blijspel dat Lavater wordt geïntroduceerd als de auteur van de *Physiognomische Fragmente*. Zo stelt Lizette, de kamenier van mevrouw van Zeptiz, in een later passage: “Dat boek heet de *Physiognomie*, het is door Lavater, een grooten Geleerden, geschreven.”¹¹⁸

In het verhaal wordt Julia, één van de nichten van mevrouw van Zeptiz, gevraagd haar mening te geven over het pas geschilderde portret van mevrouw van Zeptiz. Zij formuleert haar mening als volgt: “Ik heb een kop in Lavater gezien, die ‘er volmaakt zo uitziet, en waarvan Lavater ook niet zeer voordelig oordeelt. Hij verklaart het origineel voor ligtzinning.”¹¹⁹ Bij het uiten van haar mening trekt Julia de vergelijking tussen een illustratie

¹¹⁷ L. Y. von Buri, *Verblindheid en Bedriegerij: Blijspel in drie Bedrijven* (Rotterdam 1794), 5.

¹¹⁸ Idem, 32.

¹¹⁹ Idem, 7.

uit Lavaters *Physiognomische Fragmente* en het portret van haar tante. Zoals het fragment hierboven al aangeeft, was het oordeel niet ten gunste van mevrouw van Zeptiz. Deze scene positioneert het probleem van dit blijspel, het idee waar het plot zich rond centreert. Namelijk de overtuiging dat Lavaters werk uit de handen van vrouwen gehouden moeten worden, omdat anders misverstanden ontstaan.

Het verkeerd interpreteren van Lavaters werk door vrouwen en het misbruik dat van Lavaters fysiognomie gemaakt kan worden door mensen die kwaad willen, zijn de twee grote thema's in dit blijspel. Doordat Licentiaat Rubald misbruik maakt van Lavaters fysiognomie om mevrouw van Zeptiz de beïnvloeden, vervloekt haar echtgenoot de president het werk: "Lavater kan het niet verantwoorden dat hij dit boek in de wereld gestuurd heeft"¹²⁰ In zijn kritiek is de president de belichaming van Lavaters critici. Wanneer het personage Hofraad Melheim het dan ook voor Lavater opneemt, spreekt hij niet alleen de president tegen, maar alle critici van Lavater: "Gij gaat te ver, heer president! Dit boek heeft oneindige waarde, en het oogmerk van den Schrijver is lofwaardig; het is zijn schuld niet dat er misbruik van gemaakt wordt."¹²¹ Dit laatste argument is eerder voorbij gekomen in voorgaande hoofdstukken. Volgens de desbetreffende auteurs is niets mis met Lavaters theorie, maar moet de schuld bij de lezer neergelegd worden. Het is aan de lezer om Lavaters fysiognomie niet te misbruiken. Lavater kan niet verantwoordelijk worden gehouden voor het misbruik dat hiervan door derden wordt gemaakt.

Natuurlijk kan in dit blijspel de fysiognomische misogynie niet ontbreken. Vooral de president heeft een sterke mening over de interesse van vrouwen in de fysiognomische discipline. Zo had Lavater zijn werk volgens de president in het Grieks of Latijn moeten schrijven, zodat het op deze manier "uit de handen der Vrouwen gebleven was, die zich het hoofd daarmee opvullen, en de verbeelding bederven."¹²² Volgens de auteur is het werk van Lavater niet bedoeld voor vrouwen, omdat het hen aan de herseninhoud zou ontbreken om zijn werk op de juiste manier te kunnen interpreteren. Het is in zijn ogen niet verstandig om vrouwen alleen te laten met het gedachtegoed van Lavater. Om deze reden moeten mannen hun echtgenotes bij de hand nemen, mochten zij zich toch geroepen voelen Lavater te lezen. Dit blijkt uit de volgende passage:

De president: Zijt gij nu overtuigd, dat Lavater niet voor de vrouwen geschreven heeft?

¹²⁰ idem, 39.

¹²¹ Idem, 39.

¹²² Idem, 40.

Mevrouw van Zeptiz: Lieve man! Werp het boek op het vuur.
De president: Neen, kindlief! Dat boek heeft groote waarde; maar wij zullen het te zamen lezen, en, vrij van vooroordelen, alle de heerlijke schoonheden gevoelen, die Lavater uit zijn eerlijk hart tevoorschijn gebragt heeft. – Het is zijne schuld niet, als hij kwalijk verstaan wordt; maar het is eene waarschouwing voor ons allen, voorzigtig in alle soort van enthousiasme te wezen: zij ontardt zoo ligt in dweeperij.¹²³

Er wordt vastgesteld dat het werk van Lavater niet voor vrouwen geschreven is. Dit past in de traditie dat de fysiognomie door mannen en voor mannen geschreven is. Lavaters *Physiognomische Fragmente* wordt erkend als een belangrijk en waardevol werk. De president zal het op zich nemen het werk samen met zijn vrouw te lezen, zodat zij de kennis van de fysiognomie “vrij van vooroordelen” tot zich kan nemen. Ook hier wordt weer de bekende kritiek geleverd dat Lavaters werk behoedzaam benaderd moet worden. Het is correct dat er misbruik gemaakt kan worden van zijn werk, maar dit is niet Lavaters fout. Het is aan Lavaters lezers om voorzichtig om te springen met zijn theorie en zich niet laten meeslepen door hun enthousiasme.

Een ander uit het Hoogduits vertaald blijspel waarin Lavaters fysiognomie een rol speelt, is het door J. F. Jünger geschreven *De Schaaking*. Het werk werd in het Nederlands uitgegeven door de uitgever Laurens van Hulst te Amsterdam in 1797. Het blijspel vertelt het verhaal van de Baron Rosendaal die voorbestemd is te trouwen met Henriëtte van Sachau. Aangezien het paar elkaar nog nooit eerder ontmoet heeft, ziet de Baron Henriëttes nicht Wilhelmina van Sachau aan voor zijn toekomstige bruid. In dit blijspel wordt gebruik gemaakt van Lavaters fysiognomie tijdens de ontmoeting tussen de Baron en Wilhelmina. Uit het gelaat van Wilhelmina maakt Baron Rosendaal op dat zij “een meisje van vernuft, van een uitgelezene smaak, van fyn gevoel zyt.”¹²⁴ In dit blijspel staat het vrouwelijke personage sceptisch tegenover de fysiognomische discipline, terwijl het mannelijke personage wordt neergezet als een fysiognomist die haar uiteindelijk door middel van zijn fysiognomische kennis voor zich weet te winnen.

In het werk wordt verwezen naar de onbetrouwbaarheid van kenmerken in een gelaat die worden toegeschreven aan vrouwelijkheid. Zoals in hoofdstuk 2 werd aangetoond, werden vrouwelijke kenmerken in het gelaat door de geschiedenis heen vaak neergezet als slecht of corrupt. Wanneer de Baron aan Wilhelmina vertelt dat hij vertrouwen heeft in haar karakter

¹²³ Idem, 132.

¹²⁴ J. F. Jünger, *De Schaaking: Blyspel in drie Bedrijven* (Amsterdam 1787), 63.

omdat hij vertrouwt op zijn fysiognomische kennis, reageert Wilhelmina als volgt: ‘Hm! Wat dit betreft heer Baron, ik zoude u raaden daar niet te veel op te vertrouwen, inzonderheid hier, want gelyk de kenners beweeren, zou men hier vrouwelyke physiognomiën vinden, die zelfs Lavater in verleegenheid zouden kunnen brengen.’¹²⁵ Met deze opmerking verwijst Wilhelmina naar de negatieve houding van de fysiognomische discipline tegenover de vrouwelijke gelaatstrekken. In het blijspel wordt Lavater neergezet als een man die zich niet inlaat met de vrouwelijke eigenschappen, omdat deze vaak onbetrouwbaar blijken.

De Baron gaat tegen Wilhelmina in door te stellen dat haar gelaat Lavater niet in verlegenheid zou brengen: “Onder deezem behoort het uwe voorzeker niet, de griffel der natuur en der waarheid is daar in te duidelyken kenbaar te vinden.”¹²⁶ Deze opmerking is een directe verwijzing naar de natuurlijkheid waarvan Lavater in zijn fysiognomische theorie gebruikt maakt. Wilhelmina legt deze connectie tussen de natuur en Gods hand niet. Zij ziet de natuur als een woeste vrouw: “Ja! De natuur is eene vrouw, en de vrouwen schryven niet altoos een leesbare hand.”¹²⁷ Haar terughoudendheid tegenover de fysiognomische discipline komt hierin naar voren. De oorzaak waarom het gelaat vaak verkeerd ingeschat wordt, zoekt Wilhelmina in de vrouwelijke hand van de natuur.

Het gezicht wordt gezien als een boek wat gelezen kan worden door de kundige fysiognomist: “Daar gy zulk een goot gelaatkundige zyt, moet gy dat ten minsten ook in myn gezicht kunnen lezen.”¹²⁸ De Baron baseert zich op Lavaters fysiognomie wanneer hij het gezicht van Wilhelmina probeert te interpreteren. Dit kan worden vastgesteld aangezien het religieuze aspect van Lavaters werk naar voren komt in zijn bespreking van Wilhelmina’s gezicht: “Wagt maar, laat ik de zin geheel uitleezen, - maar juist als ik deeze linie vervolg, kom ik aan een kuiltje, ’t welk door de hand van een liefdevolle God schynt gegraven te zyn.”¹²⁹ Het gezicht van Wilhelmina wordt gezien als een zin die gelezen kan worden door de ervaren fysiognomist. Door de Baron neer te zetten als een fysiognomist laat de auteur zijn lezer of beschouwer zien dat de man het hart op de goede plaats heeft. Dit is in lijn met de hierboven beschreven ontwikkeling in de Engelse literatuur.

¹²⁵ Idem, 64.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Idem, 65.

¹²⁸ Idem, 67.

¹²⁹ Ibidem.

4.3.2 Lavaters invloed in de Nederlandse Roman

In de database van Early Dutch Books Online is een roman te vinden waarin Lavaters invloed duidelijk te lezen is. Het gaat om de originele Nederlandse roman *Karel of de dankbaare voedsterling*. Het werk is geschreven door Jean Henri des Villates en werd in 1796 gepubliceerd door de Haagse uitgever J. Plaat. De roman vertelt het verhaal van de wees Karel die door zijn oom naar de universiteit wordt gestuurd om tot predikant opgeleid te worden. Door toedoen van een slechte vrouw komt hij op het slechte pad en moet hij van zijn studie afzien. In de hoop Karel op de goede weg te helpen, stuurt zijn oom hem naar Frankfurt om hier over de koophandel te leren.

In Frankfurt ontmoet Karel zijn leermeester de Heer Mour, die een vriend van Lavater was en dus ook goed bekend met de geheimen van de fysiognomische discipline. De heer Mour berust zich dan ook op de fysiognomie wanneer hij vaststelt: “Jongeman! Indien uw gelaat my niet bedriegt, zullen wy voorzeker wel samen over weg kunnen”¹³⁰. Ook in dit verhaal wordt de fysiognomist neergezet als iemand met een goed karakter, want Karels oordeel over de Heer Mour luidt: “De koopman zelf was van ene menschievende inborst”¹³¹

In de loop van het verhaal laat Karel zich steeds verder beïnvloeden door de Heer Mour. Niet alleen wordt de Heer Mour de leermeester van Karel wat betreft het hoe en wat van de handel, hij wordt tegelijkertijd zijn leermeester in de fysiognomie. Het vertrouwen van beide mannen in de fysiognomie wordt ernstig beschadigd wanneer een bedrieger opduikt die zich voordoeft als een prins. De zogenaamde prins wil graag met de dochter van de Heer Mour trouwen. Ondanks zijn kennis van Lavaters fysiognomie, ziet de Heer Mour niet dat de man een bedrieger is. Gelukkig wordt de man ontmaskerd en werd de eer van de Heer Mour en zijn dochter op tijd gered. Dit voorval zorgde er echter wel voor dat de mannen hun vertrouwen in de fysiognomische discipline kwijtraakten:

Toen zy nu wat bedaarder over deze gebeurtenis spraken, moesten beide bekennen hoe zy zich in hunne gelaatskundige proeven op den gauwdief bedrogen hadden, maar Lavaters werk hier over opstaande, bevonden zy hoe alles wel nagegaan, zy alleen schuld droegen, maar niet hun leermeester, evenwel daar stervelingen niet gaarn hunne misslagen bekennen willen, verloor de phisionomiekunde veel van de eerste waarde zo by den koopman, als Karel, want indien men toestemt, dat sommige kenmerken van

¹³⁰ Jean Henri des Villates, *Karel of de dankbaare voedsterling*, 231.

¹³¹ Idem, 236.

deugden of gebreken op het gelaat te vinden dubbelzinnig zyn, wech vliegt dan ons vertrouwen op die wetenschap.¹³²

In dit fragment komt een tegenstrijdige visie op de fysiognomie als wetenschap naar voren. Eerst suggereert de auteur van *Karel of de dankbaare voedsterling* dat de schuld van de observatiefout geheel bij Karel en de Heer Mour lag en dat Lavater geheel vrij was van alle schuld. Maar omdat stervelingen niet graag de schuld bij zichzelf zoeken, zochten zij toch de schuld bij de fysiognomie. Ondanks het feit dat de auteur eerst schreef dat Lavater onschuldig was, uit hij de kritiek dat sommige kenmerken in het gelaat, zoals beschreven in Lavaters werk, dubbelzinnig zijn. Hij stelt vast dat het dit soort dubbelzinnigheden zijn die het vertrouwen in een wetenschappelijke discipline beschadigen. In deze opmerking ligt de boodschap aan fysiognomisten verborgen dat zij hun werk secuur moeten uitvoeren, omdat kleine fouten de integriteit van de gehele discipline kunnen beschadigen.

4.4 Conclusie

In de periode van de pre-romantiek verwachtte het lezerspubliek van de achttiende-eeuwse auteurs dat zij niet alleen een beroep deden op de rede, maar ook op de Christelijke godsdienst en moraal. Het is dan ook niet verassend dat auteurs hun toevlucht nemen tot Lavaters fysiognomie om deze deugdzame eigenschappen in hun personages naar voren te brengen. Net als in de Engelse fictie van de achttiende-eeuw, wordt in de door Nederlandse uitgevers gepubliceerde fictie naar de fysiognomie verwezen om aan te geven dat hun personages beschikken over een deugzaam karakter. Zo is Peter, de boerenjongen uit het toneelstuk *De Weldenkende Representant*, een goede huwelijkskandidaat voor een jongedame van stand, omdat hij bewezen heeft zich Lavaters *Physiognomische Fragmente* eigen gemaakt te hebben.

Niet alleen wordt Lavaters fysiognomie in de fictie opgenomen om aan te tonen dat een personage van goede wil is. Maar ook wanneer nieuwe personages worden geïntroduceerd in het verhaal. Deze personages zijn zelf vaak geen fysiognomisten, maar door de lezing van hun gelaat door een fysiognomist, laat de auteur de lezer weten over welke karaktereigenschappen het personage beschikt. In de meeste geanalyseerde werken betreft het een correcte fysiognomische lezing. Zo constateert Baron Rosendaal in het blijspel *De Schaaking* aan de hand van zijn fysiognomische kennis, dat Wilhelmina van Sachau een meisje is dat beschikt over redelijke intelligentie en goede smaak. In de gevallen dat een

¹³² Idem, 306.

gelaat verkeerd wordt geïnterpreteerd, is dit niet om de gehele fysiognomische discipline te bekritisieren, maar in de eerste plaats om de lezer te wijzen op de subtiliteit van de discipline. Dit komt tot uiting in de roman *Karel of de dankbaare voedsterling*, wanneer de Heer Mour en Karel hun vertrouwen in de fysiognomische discipline verliezen nadat zij ontdekken dat sommige kenmerken van het gelaat zowel kunnen wijzen op een deugdzaam als op een zondig karakter.

In de fictie wordt gewaarschuwd voor mensen die misbruik maken van de fysiognomische discipline. De boodschap luidt dat lezers moeten oppassen voor fraudeurs. Het is dan ook aan de verstandige man, de belichaming van de rede, om de vrouwen in zijn leven hiervoor te behoeden. Dit moet gedaan worden door de vrouw te begeleiden, mocht zij interesse tonen in de wereld van de fysiognomie.

Zelf wordt Lavater in de fictie geportretteerd als een rechtschape man met een menslievend karakter. In geen van de geanalyseerde werken wordt ronduit kritisch over Lavater en zijn theorie geschreven. Wanneer foutieve fysiognomische observaties worden gedaan door de personages in de fictie, leggen de auteurs de schuld niet bij Lavater, maar bij de manier waarop de personages Lavaters theorie interpreteren. In het algemeen zijn de auteurs van mening dat Lavater een goed doordacht werk heeft geschreven, maar dat zijn *Physiognomische Fragmente* alleen door mannen met een helder verstand in de praktijk gebracht moet worden. De auteurs van de verschillende werken alles behalve kritisch over Lavater en zijn fysiognomische theorie.

Hoofdstuk 5 Lavaters fysiognomie in *Vaderlandsche letteroefeningen*

Veelen hebben verlangd, een kort en als in een opslag alles in 't oog doen vallend, Uittrekzel van Lavaters Werk te hebben. Ik heb my gezet om 't zelve te vervaardigen, en te volwaardiger deezen arbeid op my genomen, derwyl het, zo ooit, in deeze dagen allernoodzakelykst is, Menschen te kennen. En de Wetenschap der Physiognomie, althans tot een zeker punt, ons tot die kennis opleidt.¹³³

In het jaar 1795 werd in *Vaderlandsche letteroefeningen* het uittreksel 'Korte stellingen over de physiognomie volgens Lavater' gepubliceerd. Elf jaar na de publicatie van het vierde en laatste deel van de Nederlandse vertaling van Lavaters *Physiognomische Fragmente* werd in het tijdschrift een beknopt overzicht gegeven van Lavaters fysiognomische theorieën. Nu is het niet anders dan bewonderingswaardig te noemen, dat de anonieme auteur het aandurfde een poging te wagen om het vierdelige werk van Lavater samen te vatten tot een artikel van acht pagina's. Alleen komt de vraag op waarom de redactie van *Vaderlandsche letteroefeningen* ervoor koos om pas een decennium na de Nederlandse publicatie van Lavaters werk dit artikel in het tijdschrift te plaatsen.¹³⁴

De voorgaande hoofdstukken hebben aangetoond dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* zowel met lof als kritiek werd ontvangen. In dit deel van het onderzoek zal uiteen worden gezet op welke manier de professionele lezers van *Vaderlandsche oefeningen* keken naar de fysiognomische theorieën van Lavater. Om deze reden centreert dit hoofdstuk zich rond de vraag: Wat kunnen de besproken fysiognomische werken in *Vaderlandsche letteroefeningen* ons vertellen over de fysiognomische hype in de Republiek in de periode 1780-1800? Het tijdschrift *Vaderlandsche letteroefeningen* verscheen voor het eerst in het jaar 1761 en was ruim een eeuw lang het meest toonaangevende literair-culturele tijdschrift van Nederland. In 1780 omschreef het tijdschrift *Vaderlandsche letteroefeningen* zichzelf als een tijdschrift "waar in de boeken en schriften, die dagelyks in ons vaderland en elders uitkomen oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden".¹³⁵ Het doel van het tijdschrift was om het lezerspubliek te wijzen op interessante publicaties. Deze publicaties betroffen zowel

¹³³ Anoniem, 'Korte stellingen over de physiognomie, volgens Lavater', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1795), 432.

¹³⁴ Idem, 432-433.

¹³⁵ Anoniem, *Vaderlandsche letteroefeningen* (1780), 1.

recente werken als toonaangevende geschriften die al langere tijd op de markt waren.¹³⁶ Leemans en Johannes stellen dat het tijdschrift een beeldbepalende rol speelde als het belangrijkste orgaan van de Verlichting in Nederland.¹³⁷ Het is dan ook om deze reden dat ervoor is gekozen om onderzoek te doen naar de receptie van Lavaters *Physiognomische Fragmente* in dit tijdschrift.

5.1 ‘Meester van ’t onderwerp’: een positieve kijk op de fysiognomische discipline

Op 13 januari 1780 verscheen een advertentie in de *Rotterdamsche Courant* waarin de Dordrechtse uitgever Pieter Blussé het door hem gepubliceerde *Handleiding tot de Physiognomiekunde* presenteerde.¹³⁸ In hetzelfde jaar van uitgave werd dit werk van onbekende hand besproken in *Vaderlandsche letteroefeningen*. Uit dit artikel kan opgemaakt worden dat het voor het eerst sinds lange tijd was dat het onderwerp van de fysiognomie besproken werd in het tijdschrift. In de bespreking van de *Handleiding tot de Physiognomiekunde* begint de eveneens anonieme redacteur zijn artikel met een opmerking over de kunsten en de wetenschappen. De auteur stelt dat het veelal het lot is van de kunsten en de wetenschappen dat zij op het ene moment *en vogue* zijn, om na verloop van tijd weer in de vergetelheid te verdwijnen. Dit zou ook het lot zijn van de fysiognomische discipline. De auteur van het artikel definieert de fysiognomie als volgt: “De groote zaak naamlyk is, het inwendige, het character van een Mensch, uit zyn inwendig voorkomen, af te leiden; en wel voornaamlyk, uit de inrigting en de trekken van het Gelaat, iemands inwendige hoedanigheden te kennen”.¹³⁹ Het is deze definitie van de fysiognomie die in toekomstige besprekingen van fysiognomische werken door de redacteurs van *Vaderlandsche letteroefeningen* zal worden aangehouden.¹⁴⁰

De redacteur van *Vaderlandsche letteroefeningen* erkent dat Lavater van grote invloed is geweest op de fysiognomische discipline. Lavater wordt dan ook neergezet als de man die de discipline uit haar as heeft laten herrijzen: “In vroegere dagen was deeze Kunst in groote hoogagting; maar ze is in den laateren tyd gemeenlyk niet zeer ter harte genomen; tot dat de Eerwaarde Lavater de hand aan ’t werk sloeg, om dezelve opzetlyk te behandelen, en ten

¹³⁶Koninklijke Bibliotheek, ‘Vaderlandsche letteroefeningen’: <https://www.kb.nl/themas/boekgeschiedenis/meer-bijzondere-boeken/vaderlandsche-letteroefeningen> (2-01-2018).

¹³⁷Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en Donder*, 198.

¹³⁸Ariane Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 171.

¹³⁹Anoniem, ‘Handleiding tot de Physiognomiekunde. Eerste Deel Te Dordrecht by A. Blussé en Zoon 1780. In groot octavo, 247 bladz’, *Vaderlandsche letteroefeningen* (1780), 605.

¹⁴⁰Ibidem.

sterkste aan te pryzen”.¹⁴¹ Volgens de redacteur heeft Lavater met de publicatie van zijn *Physiognomische Fragmente* vele mensen ertoe aangezet te proberen de fysiognomische discipline onder de knie te krijgen om deze met succes toe te kunnen passen in het dagelijks leven.¹⁴² Door dit te stellen geeft de redacteur een indicatie van de invloed van Lavaters fysiognomie op het lezerspubliek van het tijdschrift. Onder deze liefhebbers van de fysiognomie behoorde ook de auteur van de *Handleiding*. Het is immers deze interesse in de beoefening van de fysiognomie geweest die de auteur (“een Voorstander der Physiognomiekunde”) van de *Handleiding* heeft gemotiveerd zijn werk te schrijven.

Terwijl het door Allart uitgegeven werk van Lavater in 1784 zal worden bekritiseerd door een redacteur van *Vaderlandsche letteroefeningen* vanwege de onvoldoende wetenschappelijke onderbouwing van zijn fysiognomische theorie, wordt de anonieme auteur van het door Blussé uitgegeven werk door de redacteur omschreven als: “iemand die zich daadlyk meester heeft gemaakt van ’t onderwerp dat hy behandelt; en hy behandelt het zelve op zulk eene manier, dat hy waardig zy om gehoord te worden”.¹⁴³ Dit is ironisch aangezien in hoofdstuk 3 is aangetoond dat de auteur van de *Handleiding* in zijn werk Lavaters ideeëngoed heeft overgenomen en het zich heeft toegeëigend.

De anonieme auteur van de *Handleiding* gebruikt zijn werk om potentiële kritiekpunten tegen de fysiognomische discipline te weerleggen. De volgende potentiële aanmerkingen komen in het artikel naar voren. Ten eerste zou de fysiognomie een onzekere wetenschap zijn en om deze reden volledig ongegrond. Ten tweede is de fysiognomische discipline erg lastig om onder de knie te krijgen en om deze reden wordt het onmogelijk geacht de fysiognomie in de praktijk te beoefenen. Ten derde zou de fysiognomie volstrekt overbodig zijn. Als vierde en laatste punt van kritiek op de fysiognomie schrijft de auteur dat de discipline grote potentie heeft om misbruikt te worden. De auteur weerlegt niet al deze bovengenoemde aanmerkingen, maar hij probeert het bestaansrecht van de fysiognomische discipline op de volgende wijze te legitimeren. De auteur erkent dat er eenvoudig misbruik gemaakt kan worden van de fysiognomie, maar dit geldt ook voor andere wetenschappen en kunsten. Ten tweede noemt de auteur het voorbarig om de discipline af te schrijven als overbodig. Het ligt volgens hem namelijk in de menselijke aard om de ander op basis van het

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem.

uiterlijk te willen beoordelen. Vandaar dat een discipline nodig is die hiervoor richtlijnen biedt.¹⁴⁴

Opvallend is dat de redacteur het nalaat om de verdediging van de fysiognomische discipline door de anonieme auteur van de *Handleiding* kritisch te benaderen. De redacteur geeft dan ook geen aanvullende op- en aanmerkingen over de inhoud van het werk. De uiteenzetting over de fysiognomische theorie en de verdediging hiervan door de anonieme auteur van de *Handleiding* wordt door de redacteur kritiekloos aangenomen. De redacteur stelt namelijk vast dat: “Onze Autheur tot dus ver de Gelaatkunde in ’t algemeen ontvouwd, derzelve gegrondheid aangetoond, en de daar tegenopkomende bedenkingen beantwoord”.¹⁴⁵ Met deze opmerking verdwijnt het onderwerp van kritiek op de fysiognomie naar de achtergrond van het artikel.

In de bespreking van de *Handleiding* in *Vaderlandsche letteroefeningen* wordt een positief beeld neergezet van het op Lavaters ideeën geïnspireerde werk. Echter, wanneer tussen de regels door wordt gelezen, valt het volgende op. Het lijkt dat de redacteur twijfelt of de fysiognomische discipline wel onder het predicaat wetenschap geplaatst kan worden. Zoals hierboven besproken, opende de redacteur zijn artikel met de opmerking: “Het lot veeler Kunsten en Weetenschappen [is], dat ze nu eens sterk beoefend, dan weder naauwlyks gade geslagen worden, en, na verloop van eenigen tyd herleven”.¹⁴⁶ De diepere betekenis van deze opmerking zal een terugkerend thema blijken te zijn in het vervolg van het artikel. Er ontvouwt zich een debat waarin de vraag centraal staat of de fysiognomie als kunst of als wetenschap moet worden beschouwd. Zo schreef de redacteur dat de “Kunst” van de fysiognomie vroeger veel aanzien genoot en dat Lavater de “Weetenschap” weer nieuw elan heeft gegeven.

In 1783 wordt in *Vaderlandsche letteroefeningen* het tweede deel van de *Handleiding tot de Physiognomiekunde* besproken, dat in 1782 op de Nederlandse markt was verschenen. In dit artikel wordt een van de hoofdstukken van het tweede deel van de *Handleiding* uitgebreid behandeld. Het onderwerp van het beschreven hoofdstuk zijn de fysiognomische overeenkomsten tussen ouders en hun kinderen. De enige kanttekening die dit artikel plaatst bij de fysiognomie is te vinden in de laatste alinea: “’s Mans schryfwyze over deeze betwiste Weetenschap is oordeelkundig ingerigt, en zeer welgeschikt, om de Beoefenaars van eenige althans buitenspoorige uitersten te onthouden”. Door naar de fysiognomische discipline te

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Idem, 611.

¹⁴⁶ Idem, 604.

verwijzen als een “betwiste Weetenschap”, trekt de redacteur van dit artikel de status van de discipline als wetenschap meer in twijfel dan de redacteur van het artikel uit 1780 dit deed.¹⁴⁷

5.2 ‘Veele gewaagde stellingen’: Een toenemend kritisch geluid

In 1783 wordt J. Fr. Hennerts *Oratio de Physiognomia* besproken in *Vaderlandsche letteroefeningen*. Net als in de besprekingen van de *Handleiding*, wordt in dit artikel geen kritiek geuit op de fysiognomische discipline.¹⁴⁸ Het tegenovergestelde is het geval in 1784, wanneer een ander werk van Hennerts hand wordt besproken in combinatie met onder andere het werk van Lavater. In dit artikel wordt Hennerts werk ingezet om de lezer te waarschuwen voor het misbruik dat gemaakt kan worden van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. De redacteur noemt het werk een “gegronde waarschuwing tegen het misbruik, dat ligtlyk van dezelve gemaakt kan worden”.¹⁴⁹

Het eerste deel van Lavaters *Physiognomische Fragmente* werd in de Republiek uitgegeven door de uitgever Johannes Allart te Amsterdam in het jaar 1780. Baggerman stelt dat met deze publicatie, Allart een heuse hype ontketende in boekverkoopersland.¹⁵⁰ Toch was het pas in 1784, na de publicatie van het vierde en laatste deel van het werk, dat de Nederlandse vertaling van Lavaters werk werd besproken in het tijdschrift *Vaderlandsche letteroefeningen*. Dit artikel is mogelijk een reactie op de hype die uitgever Allart veroorzaakte met de publicatie van Lavaters *Physiognomische Fragmente*.

Het bijzondere aan de bespreking van *Over de Physiognomie* in het tijdschrift, was dat van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om in hetzelfde artikel twee andere fysiognomische geschriften te bespreken. Deze werken waren de uit het Latijn vertaalde *Redevoering over de Gelaatkunde* geschreven door Hennerts en het uit het Hoogduits vertaalde *Verhandeling over de Physiognomie of Gelaatkunde, waarin derzelvez onderkerheid, uit de redenen en de ondervinding aangetoond wordt* van de auteur P. de Hengst.¹⁵¹ De reden die de redacteur geeft voor deze gezamenlijke bespreking is: “By de

¹⁴⁷ Anoniem, ‘J. Fr. Hennert Oratio de Physiognomia. Traj. Ad Rhenum apud A. v. Paddenburg, 1782. In quarto f. maj. 52 pp., *Vaderlandsche letteroefeningen* (1783), 160.

¹⁴⁸ Idem, 161

¹⁴⁹ Anoniem, ‘J. Fr. Hennerts Redevoering over de Gelaatkunde. Uit het Latyn vertaald, door J.D. Blassiere. Te Utrecht, by A.v. Paddenburg en J.M.v. Vloten. In groot octavo 46 bladz. Verhandeling over de Physiognomie of Gelaatkunde, waarin derzelvez onzekerheid, uit de redenen en de ondervinding aangetoond wordt. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam, by P. de Hengst. In groot octavo 94 bladz.’, *Vaderlandsche letteroefeningen* (1784), 241.

¹⁵⁰ Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 171.

¹⁵¹ Anoniem, *Vaderlandsche letteroefeningen* (1784), 240.

ontvangst van 't laatste Deel van den beroemden Lavater over de Physiognomie, herinnerden wy ons nog twee Stukjes over dit onderwerp, die wy gevoeglyk te gelyk konden melden, als te stade komende met betrekking tot de algemene aanmerking, die wy nopens de beoefening der Gelaatkunde te maaken hebben.”¹⁵²

De redacteur van het artikel stelt dat het werk van Lavater een “leerzaame en nuttige handleiding” is voor degenen die “genegen zyn om de Physiognomie te beoefenen”. Maar wanneer het werk objectief wordt bestudeerd “ontdekt men tevens in het zelve veele gewaagde stellingen, die geen genoegzaamen grond hebben; welken den toets eener juist beoordeelende menschenkenisse en der ondervindinge niet kunnen doorstaan”. Om deze reden stelt de redacteur dat de lezer van Lavaters *Physiognomische Fragmente* er immer voor moet waken dat de eigen verbeeldingskracht geen loopje met hem neemt. Lavaters werk lijkt er in 1784 nog niet in geslaagd het stempel van pseudowetenschap van zich af te schudden. De redacteur van *Vaderlandsche letteroefeningen* stelt dat Lavaters veronderstellingen niet empirisch getoetst kunnen worden. Dit verzwakt Lavaters fysiognomische theorie.

Zoals in hoofdstuk 2 staat beschreven, verzette Lavater zich tegen het Pseudo-Aristoteliaanse idee van de fysiognomie en maakte hij onderscheid tussen de fysiognomie en de pathognomie. Het is juist dit onderscheid dat de redacteur bekritiseert: “Het gantsche beloop van dit Geschrift nagaande, kan men ‘er, onzes agtens, uit afneemen, dat de Physiognomie, zo dra zy verder gaat, dan de ontdekking der in 't hart werkzaame driften, aan zeer veele onzekerheden onderhevig is”.¹⁵³ De redacteur erkent dat de emoties van een individu kunnen worden afgelezen van het gezicht. Alleen het idee dat iemands karakter kan worden afgelezen van de vaste gezichtskenmerken, gaat de redacteur van het tijdschrift te ver. Dit is juist de kern van Lavaters werk. In de bovengenoemde passage wordt Lavaters fysiognomische theorie niet zozeer bekritiseerd, maar veeleer afgedaan als irrelevant.

De redacteur zet Lavaters eigen woorden in als wapen tegen zijn fysiognomische theorie. Dit doet de redacteur door het fragment te parafaseren waarin Lavater door middel van zelfkritiek zichzelf en zijn theorie probeert te beschermen tegen potentiële bezwaren van zijn lezer. Deze voorzorgmaatregel is te vinden aan het eind van het vierde deel van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. Hierin erkent Lavater niet alwetend te zijn. Lavater vertrouwt zijn lezer toe dat hij zelfs na zijn uitgebreide fysiognomische studie nog steeds gezichten tegenkomt die hij niet kan aflezen. Door dit fragment te parafaseren en Lavaters woorden te

¹⁵² Idem, 240.

¹⁵³ Ibidem.

citeren (“Mogt deeze bekentenis het misbruik deezer Fragmenten kunnen verhoeden!”¹⁵⁴) onderstreept de redacteur de centrale boodschap van dit artikel: van de fysiognomische discipline kan gemakkelijk misbruik worden gemaakt.

5.3 ‘Eeuw der Onbeschoftheid’: een kritisch hoogtepunt

Tien jaar later publiceerde *Vaderlandsche letteroefeningen* in 1794 het artikel ‘Verhoog over de vooringenomenheid van ’t eerste gezicht’. Dit uit het Engels vertaalde artikel is vervaardigd door een anonieme auteur. Dit is het tweede artikel gepubliceerd in *Vaderlandsche letteroefeningen* in de periode 1780-1800 waarin Lavaters *Physiognomische Fragmente* wordt besproken. Dit verhoog is nog veel kritischer dan de eerder gepubliceerde recensie.¹⁵⁵

De anonieme auteur twijfelt aan Lavaters methodes: “Of de Physiognomie tot zekere regelen kan gebragt, en, gelyk andere Weetenschappen, geleerd worden, zo als de gemelde Schryver [Lavater] beweert, mag men ten minsten in twysel trekken, zo niet tegenspreken, op de sterkste gronden van redenkaveling en ondervinding”.¹⁵⁶ De auteur stelt dat de mens inderdaad vooroordelen vormt over de ander. Deze vooroordelen komen voort uit een intuïtie die vaak niet verwoord kan worden. Om deze reden stelt de auteur dat de fysiognomie geen wetenschap is. De auteur bekritiseert niet alleen Lavaters methodes, maar uit ook inhoudelijke kritiek in de volgende passage:

Waren de Werken van Lavater algemeen bestudeerd, dan, des hou ik my verzekerd, zouden wy welhaast de Eeuw der Onbeschoftheid beleeven; ieder over eens anders Character oordeelende, zonder den minsten grond. Physiognomie, zo zelfs als hy derzelve verklaard, is eene gissende Weetenschap. Gy kunt het recht, maar ook mis, hebben, en gy bezit niets dan de ondervinding, om u omtrent het een of ander te verzekeren; en de ondervinding zal u iemands Character doen kennen, zonder dat gy u de moeite geest, om, op het eerste gezigt, over hem te oordelen.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Idem, 241.

¹⁵⁵ Anoniem, ‘Verhoog over de vooringenomenheid op ’t eerste gezigt’, *Vaderlandsche letteroefeningen* (1794), 346-352.

¹⁵⁶ Idem, 346.

¹⁵⁷ Idem, 347.

De auteur spreekt zichzelf tegen wanneer hij verderop in het verloop de fysiognomie wel beschouwd als een “gissende wetenschap”. Onzeker dat wel, maar een wetenschap.

Toch wil de auteur *en passant* ook een positieve kanttekening plaatsen bij Lavaters werk: “Maar toen ik de pen opvatte was myn oogmerk niet tegen het Stelzel van Lavater te schryven. Het heeft veel schoons, behelst veel onderrigts, en doet aan alle kanten de Godsvrugt en menschliefe van den Schryver doorstralen”.¹⁵⁸

5.4 Conclusie

De houding van de redacteuren van *Vaderlandsche letteroefeningen* tegenover de fysiognomie lijkt per artikel te verschillen. In de bespreking van het door een anonieme auteur gecomponeerde werk de *Handleiding* in 1780 wordt de discipline erkent als wetenschap en wordt Lavater gecompimenteerd met zijn grondige en doordachte theorie. Dit terwijl de discipline vier jaar later in een artikel wordt weggezet als een pseudowetenschap waarvoor het lezerspubliek van *Vaderlandsche letteroefeningen* gewaarschuwd moet worden. De manier waarop Lavaters werk door de redacteuren wordt besproken lijkt kritischer te worden naarmate de jaren verstrijken. De redacteuren van de artikelen zijn allen anoniem. Het kan dus ook zijn dat de verschillende artikelen door verschillende redacteuren zijn geschreven, die allen een andere mening toegedaan zijn.

In de bespreking van het werk gepubliceerd door de uitgever Blussé uit 1780, ligt de focus op de inhoud van het werk en biedt *Vaderlandsche letteroefeningen* ruimte aan een uiteenzetting van de fysiognomische theorieën van de schrijver en de verdediging van de fysiognomische wetenschap die de auteur van het werk aanvoert. In de artikelen waarin de werken van Hennert, Hengst en Lavater besproken worden, wordt meer aandacht besteed aan de zwakke onderdelen van the fysiognomische theorieën en ligt de nadruk op het geven van kritiek.

De argumenten tegen de fysiognomie die worden uiteengezet door de redacteuren van *Vaderlandsche letteroefeningen* kunnen als volgt worden samengevat. Het is de vraag of de fysiognomie wel tot de wetenschap gerekend mag worden. De discipline is namelijk erg onzeker en kan niet onderwezen worden. Deze laatste opmerking is als een nagel aan de doodskist van Lavater, omdat zijn werk juist is geschreven om zijn lezers te onderwijzen in de fysiognomische discipline. Door de fysiognomie weg te zetten als een pseudowetenschap,

¹⁵⁸ Idem, 347.

proberen de redacteuren het lezerspubliek van het tijdschrift te waarschuwen tegen de gevaren van de fysiognomie.

Hoofdstuk 6 Lavaters succes verklaard

Hij stond in zekere zin tegenover zichzelf. Hij ‘verbergt zijn passies’, hij ‘verloochent zijn hart’, hij ‘handelt tegen zijn gevoel’.¹⁵⁹

In haar boek *The Appearance of Character: Physiognomy and Facial Expression in Eighteenth-Century France*, onderstreept de historica Melissa Percival dat de fysiognomie een constant veranderend fenomeen was in het Europa van de late achttiende eeuw. Het was een fenomeen dat zich snel aanpaste aan het heersende discours van een wetenschappelijke discipline of zelfs een historisch tijdperk. Het is daarom ook niet verrassend dat in de achttiende eeuw, de fysiognomische theorie werd verwoord door middel van de bekende tendensen van het Verlichtingsdenken, zoals bijvoorbeeld de ratio. Percival stelt dat de fysiognomie de vele aspecten van de Verlichting bevat, zoals het empirisme, de focus op de mens en de sociale impuls. Volgens Percival betekende dit dat men zich tot fysiognomische theorieën ging richten om de mens te definiëren als een onafhankelijk en zelfbepalend wezen. Percival stelt dat fysiognomie werd gezien als een vanzelfsprekend onderdeel van de menselijke natuur, een vaardigheid die kan worden ontwikkeld door de verfijnde kenner. In intellectuele kringen maakte de fysiognomie onderdeel uit van de wetenschappelijke debatten uit die tijd. Het onderwerp van deze debatten was vaak zelfverbetering en sociale harmonie.¹⁶⁰

Zoals Baggerman al stelde, ontketende uitgever Allart met zijn uitgave van Lavaters *Physiognomische Fragmente* een hype in boekverkoopersland.¹⁶¹ Of het nu ging om een moralistisch werk of om een blijspel, Lavater inspireerde menig auteur met zijn fysiognomische theorie. In Early Dutch Books Online zijn 360 referenties aan Lavater te vinden. Tussen deze resultaten vind je ook brieven, religieuze werken, reisverslagen en Franstalige werken. Voor dit onderzoek zijn alleen werken geanalyseerd waarin Lavater expliciet bij naam werd genoemd. Op deze manier kan met zekerheid worden vastgesteld dat de auteur op de hoogte was van Lavaters werk ten tijde van het schrijven. Wanneer een onderzoek uitgevoerd zou worden dat gelijk is aan dat van Tytler, dan kan het zijn dat de invloed van Lavater op de fictie nog groter blijkt te zijn dan in dit onderzoek naar voren is gekomen. Tytler keek in zijn onderzoek niet naar expliciete referenties aan Lavater in de

¹⁵⁹ Norbert Elias, *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken: deel 2* (Utrecht 1982), 282.

¹⁶⁰ Melissa Percival, *The Appearance of Character*, 187.

¹⁶¹ Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 171.

Engelse fictie, maar naar de invloed van zijn fysiognomische theorie op de karakterbeschrijving. Dit deed Tytler door onderzoek te doen naar het verschil tussen karakterbeschrijvingen in de Engelse roman in de periode voor en na publicatie van Lavaters *Physiognomische Fragmente*.

Het is zeker dat auteurs zich voelden aangetrokken tot het fysiognomische gedachtegoed van Lavater. Maar welke verklaringen kunnen gegeven worden voor deze aantrekkingskracht? In dit hoofdstuk staat het ‘waarom’ centraal. Hoe komt het dat, na eeuwen aan fysiognomische theorieën, het Lavaters *Physiognomische Fragmente* was die uitgroeide tot de hype die het was? Dit hoofdstuk zal zich centreren rond de volgende deelvraag: Welke verklaringen kunnen gegeven worden voor de fysiognomische hype in de Nederlandse literaire wereld in de periode 1780-1800?

6.1 Gegeven verklaringen voor Lavaters succes

De historica Eveline Koolhaas-Grosfeld behandelt in haar artikel ‘Behind the mask of Civility: Physiognomy and Unmasking in the Early eighteenth -century Dutch Republic’ het werk van de cultuur historicus Dror Wahrman *The Making of the Modern Self: Identity and Culture in Eighteenth-Century England*. Volgens Wahrman was de gerenommeerde Zwitserse predikant de eerste fysiognomist die een bewuste poging deed om gelaatstreken afhankelijk van elkaar te bekijken in plaats van hele gezichten onder te verdelen in algemene types. Wahrman stelt dat het enorme succes van Lavaters werk in Europa, bewijst dat de geschiedenis van het moderne besef van de eigen identiteit niet eerder plaatsvond dan de late achttiende eeuw.¹⁶² Koolhaas-Grosfeld stelt dat Wahrmans visie met betrekking tot het ontstaan van het moderne identiteitsbesef in Engeland ons ertoe dwingt onderzoek te doen naar vergelijkbare situaties in andere Europese landen.¹⁶³

Zelf is Koolhaas-Grosfeld het niet eens met Wahrmans stellingname. Ze stelt dat op basis van haar onderzoek naar achttiende-eeuwse etiquetteboeken moeilijk kan worden vastgesteld dat er voor 1780 geen besef was van een persoonlijke identiteit, zoals geformuleerd door Wahrman. Het was namelijk juist sociaal wenselijk om het innerlijke leven afgeschermd te houden van de maatschappij. Het innerlijk leven moest immers beheerst blijven. Koolhaas-Grosfeld stelt dat dit ervoor zorgde dat mensen gedwongen werden tot introspectie. Het werd volgens Koolhaas-Grosfeld steeds belangrijker om vaardigheden te

¹⁶² Eveline Koolhaas-Grosfeld, ‘Behind the mask of civility’, 250.

¹⁶³ Idem, 251.

ontwikkelen die behulpzaam waren om iemands innerlijke leven af te lezen van slechts de kleinste details op zijn of haar gezicht. De fysiognomische discipline was hier een uitkomst.¹⁶⁴

Volgens Koolhaas-Grosfeld kunnen verschillende verklaringen gegeven worden voor het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. De eerste is volgens haar direct verbonden aan de belofte die Lavater deed in zijn werk. Hij stelt vast dat iedereen het onafhankelijke individu kan leren lezen en doorgronden door het bestuderen van zijn *Physiognomische Fragmente*. Als tweede verklaring voor Lavaters succes noemt Koolhaas-Grosfeld de religieuze inslag van zijn fysiognomie. Lavater stelt dat God de mens heeft geschapen naar zijn eigen gelijkenis. Om deze reden moet een zekere verbinding bestaan tussen externe en interne schoonheid. Lavater stelt dat zijn fysiognomische methode een eind zou maken aan uiterlijke misleiding. De vorm van het voorhoofd, de neus, de mond en de ogen staan allemaal vast. Er is geen manier om de vorm aan te passen of te verbergen. Deze stellingname van Lavater sprak volgens Koolhaas-Grosfeld zijn lezerspubliek aan. Vooral omdat de achttiende-eeuwse lezer was opgevoed met het idee dat het innerlijk leven verborgen moest blijven voor de buitenwereld.¹⁶⁵

Het kan zo geweest zijn, stelt Koolhaas-Grosfeld, dat veel lezers zich aangetrokken voelden tot Lavaters werk, omdat hen hierin werd beloofd dat fysiognomische vaardigheden binnen ieders bereik lagen. Lavater beweerde immers dat ieder mens zou beschikken over een soort “fysiognomisch zintuig”. Koolhaas-Grosfeld geeft het volgende voorbeeld van dit “fysiognomisch zintuig”. Bij een eerste ontmoeting observeert iedereen automatisch het gezicht van de vreemdeling. Iedereen maakt gebruik van terminologieën zoals een ‘open’ of een ‘gesloten’ gezicht, dus waarom zouden we dit vaak in het onderbewustzijn functionerende “fysiognomisch zintuig” niet verder ontwikkelen? Koolhaas-Grosfeld stelt dat Lavater suggereert dat het beter zou zijn voor mensen om in een maatschappij te leven waarin iedereen het karakter van de ander van het gezicht af kan lezen. Deze ideale samenlevingen kan alleen tot stand komen wanneer iedereen Lavaters fysiognomische werk bestudeert. Volgens Koolhaas-Grosfeld is dit de belangrijkste verklaring voor het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. De belofte dat door het toepassen van de fysiognomie een nieuwe maatschappij gevormd kan worden. Een maatschappij waarin mensen elkaar tegemoet konden treden met open vizier, zonder het masker der hypocrisie en de achterdocht waardoor zij bevangen waren door de maatschappij waarin zij leefden.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Idem, 262.

¹⁶⁵ Idem, 263-266.

¹⁶⁶ Ibidem.

Volgens de historicus Robert Norton had Lavaters *Physiognomische Fragmente* nooit uit kunnen groeien tot het sociale en culturele succes dat het was zonder dat het een oplossing had geboden voor een grote en dringende behoefte aan zowel abstracte samenhang en methodologisch fundament. Volgens Norton werd de filosofische lezer tevreden gesteld door de methodologische grondigheid van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. Dit betekende echter weinig voor de gewone lezer. Norton stelt dat de populariteit van Lavater voortkwam uit de verbinding die Lavater maakte tussen zijn werk en de complexe actualiteit van zijn eigen tijd. Tijdgenoot en vriend Johann Wolfgang Von Goethe (1749-1832) bekeek dit met enthousiasme. Volgens Von Goethe had Lavater een unieke schrijfstijl waarin hij voor en over zijn eigen tijd schreef. Von Goethe omschreef Lavater als een schrijver die in zijn werk zijn eigen tijd omarmde. Norton noemt Lavater een generalist. Volgens hem bracht Lavater de stromingen van zowel hoge als lage cultuur samen. Dit deed Lavater door het bijeenbrengen van theologie, metafysica en klassieke archeologie met bijgeloof, folklore. Daarbij voegde Lavater volgens Norton een portie van het verraderlijke parochiale vooroordeel dat ook wel bekend staat als het gezond verstand.¹⁶⁷

Een verklaring voor het Europese succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente* is volgens de historicus John Graham te vinden in het feit dat het werk een breed lezerspubliek aansprak. Door in zijn theorie elementen toe te passen van de biologie, fysiologie en de antropologie, gaf Lavater erkenning aan deze wetenschappen. Een andere verklaring voor het succes van Lavater is volgens Graham zijn religieuze achtergrond als predikant. Graham stelt dat Lavater als predikant zijn lezers een voorbeeld voorhield van de moderne man. Deze moderne man wist het conflict tussen wetenschap en religie met elkaar te verzoenen door de eerste in dienst te stellen van de laatste. Volgens Graham kun je Lavaters fysiognomie een preek over de goedheid van God noemen. Deze goedheid is weerspiegeld in Zijn creaties, van welk de mens als hoogste voorbeeld moet dienen. De laatste reden die Graham noemt voor het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente*, is dat Lavater in dit werk wetenschap en religie laat samensmelten door middel van zijn persoonlijke enthousiasme en door zijn begrip van het aankomende tijdperk waarin emotie en gothiek de nieuwe criteria van de ideale man leken te worden: de Romantiek.¹⁶⁸

Hoe eigenzinnig Lavaters *Physiognomische Fragmente* ook mag zijn, volgens de historicus John Lyon markeert de publicatie van het werk een belangrijk moment in de

¹⁶⁷ Robert Norton, *The beautiful Soul*, 180.

¹⁶⁸ John Graham, 'Lavaters Physiognomy: A Checklist', 562-563.

intellectuele geschiedenis. Volgens Lyon is Lavaters werk de belichaming van een mislukte poging om onder de noemer van de wetenschap twee onverenigbare perspectieven op het gebied van reproductie en replicatie samen te brengen. Deze twee zijn kenmerkend voor de enorme honger naar kennis in de achttiende eeuw. Volgens Lyon was het Europa van de achttiende eeuw niet goed bekend met het afscheiden van verschillende disciplines. Hiermee doelt hij vooral op een scheiding tussen de wetenschap en de kunsten. Beiden zijn vaak onlosmakelijk verbonden met de moderne universiteiten uit die tijd. De overlap tussen de verschillende disciplines leidde tot een redevoering waarin wetenschappelijke en medische principes een beroep deden op zowel theorie als schoonheid. Volgens Lyon is de *Physiognomische Fragmente* van Lavater een voorbeeld waar het gaat om de aantrekkingskracht van zowel wetenschappelijke replicatie als esthetische reproductie. Volgens Lyon probeerde Lavater de individuele creatieve geest met die van de wetenschapper in balans te brengen. Door dit te doen, vertrouwde Lavater op het achttiende-eeuwse ideaal van het Genie: pure creatieve subjectiviteit. Dit in plaats van de beperkende regels die hij associeerde met de wetenschap. De fysiognomist baseert zich op het persoonlijk voorgevoel en intuïties. Niet op objectiviteit. Volgens Lyon zag Lavater de gevoelens van mensen en hun observerend vermogen als het wetenschappelijke speelveld van de fysiognomische discipline.¹⁶⁹

6.2 Norbert Elias' Civilisatietheorie

In zijn werk *Über den Prozess der Zivilisation* uit 1939, onderzoekt de Duitse socioloog Norbert Elias of in de West-Europese gedragsstandaarden niet een langtermijnontwikkeling te herkennen is. Zijn periode van onderzoek strekt van 1200-1800, waarbij hij nadruk legt op de periode na 1500. Wanneer de ontwikkelingen in het algemeen worden bekeken, werden de gedragsstandaarden steeds restrictiever. Steeds minder gedragingen werden gezien als acceptabel, waardoor steeds meer verrichtingen werden gezien als aanstootgevend en beschamend. De drempel van wat werd gezien als beschaafd gedrag werd hoger in de loop van de door Elias bestudeerde periode, zij het pas sterk uitgesproken na 1500.¹⁷⁰

¹⁶⁹ John B. Lyon, "'The Science of Sciences'. Replication and Reproduction in Lavaters Physiognomics', *Eigtheenth Century Studies* 40 (2007), 258-261.

¹⁷⁰ Jacques van Hoof en Joris van Ruysseveldt, *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21ste eeuw* (Heerlen 1996), 314-315.

6.2.1 Fremdzwang en selbstzwang

In de loop van het civilisatieproces, voornamelijk na 1500, werd de mate van zelfbeheersing van de mens steeds stabiel. Er moest een grotere terughoudendheid getoond worden tegenover spontane impulsen: de drift- en affectcontrole nam toe. Dit drong ook door tot het taalgebruik van mensen. Elias noemt dit een toenemende beschaving van civilisatie.¹⁷¹ Het is deze restrictie op het gebied van taalgebruik waardoor Lavater vaststelde dat de fysiognomie een noodzakelijke discipline was. Taal werd volgens Lavater steeds meer gemanipuleerd en woorden konden verkeerd worden geïnterpreteerd. Hierdoor kon je geen objectief beeld krijgen van de ander. Om deze reden moest volgens Lavater naar de vaste uiterlijke kenmerken van de mens gekeken worden, aangezien deze moeilijk te manipuleren zijn. Met zijn fysiognomische methode wilde Lavater de noodzaak van taalinterpretatie vervangen.¹⁷²

Tegen het einde van de achttiende eeuw stabiliseerde het civilisatieproces enigszins. Deze conclusie trok Elias op basis van onderzoek naar etiquetteboeken. De gedragsstandaarden die in eind achttiende-eeuwse etiquetteboeken beschreven worden, staan niet zo ver af van de hedendaagse gedragsstandaarden.¹⁷³ Uit de etiquetteboeken leidde Elias af dat het navolgen van de voorschriften inzake beschaafd gedrag mettertijd steeds meer als een strikt individuele opdracht werd beschouwd. Elias heeft het daarom over een verschuiving van Fremdzwang (uitwendige dwang, sociale controle) naar Selbstzwang (zelfdwang). Niet alleen de mate van zelfbeheersing van mensen werd groter tijdens de vroegmoderne periode. Ook vond een verandering plaats in de manier waarop deze zelfbeheersing werd beoefend.¹⁷⁴

Volgens Elias impliceert deze geleidelijke omslag van uitwendige dwang naar zelfdwang een toenemende internalisering: een steeds sterkere verinnerlijking van de dwang tot zelfbeheersing. Dit is het gevolg van de toenemende sociale angst voor gezichtsverlies. Om deze reden dwong men zichzelf in toenemende mate om spontane neigingen en driften te onderdrukken. Het innerlijke leven moest kosten wat het kost een privéaangelegenheid blijven.¹⁷⁵

Deze ontwikkeling van internalisering komt overeen met de verklaring die Koolhaas-Grosfeld geeft voor het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente*. Op basis van haar onderzoek naar achttiende-eeuwse etiquetteboeken, stelt Koolhaas-Grosfeld vast dat het aan

¹⁷¹ Idem, 316.

¹⁷² Christopher Rivers, *Face Value*, 79-80.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Idem, 316-317.

het eind van de achttiende eeuw sociaal wenselijk was om het innerlijke leven af te schermen van het publiekelijke leven. Ook zij stelt dat dit een toenemende mate van internalisering tot gevolg had. Daarom stelt Koolhaas-Grosfeld dat Lavaters fysiognomie hier een uitkomst bood. In een maatschappij waar niemand zijn ware gevoelens en driften toont, wordt het in toenemende mate belangrijk om fysiognomische vaardigheden te ontwikkelen.¹⁷⁶

6.2.2 Interdependentie

De ontwikkeling van de beschaafde mens hangt volgens Elias samen met het tot stand komen van een nieuw type samenleving tijdens de vroegmoderne periode. Deze verandering van de samenleving komt in een versnelling terecht met het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789. Het eind van de achttiende eeuw kenmerkte zich als een onrustige periode. De Franse Revolutie en de oorlogen die hierop volgden, zorgden voor chaos en ontevredenheid in het merendeel van de Europese naties. Zo kreeg de Republiek te maken met de Bataafse Revolutie (1794-1799).

Elias stelt in zijn civilisatietheorie dat aan het hof, en dan vooral aan het grote absolutistische hof, een soort samenleving werd vormgegeven waarin gestructureerde menselijke relaties een steeds grotere rol gingen spelen. Elias schreef de hoofse samenleving een voorbeeldrol toe op het gebied van interdependentie en verplichte zelfbeheersing.¹⁷⁷ Het verdwijnen van de absolutistische vorstenhoven resulteerde in een sterke interdependentie tussen veel meer mensen door de ontstane arbeidsindeling. Deze interdependentie vond plaats in zowel het arbeidsleven als daarbuiten. In de moderne samenleving ontstond zo een dwang tot zelfdwang die vergelijkbaar was met de vroegere hoofse samenleving. Deze zelfdwang was deels bewust, maar een deel hiervan was geïncorporeerd in het onderbewustzijn van de mens.¹⁷⁸

Elias stelt dat gelijk met de transformatie van de maatschappij ook de individuele gemoedshuishouding is veranderd. Hij bedoelt hiermee dat het individu en zijn handelingen in toenemende mate afhankelijk werden van een steeds groter aantal handelingen en mensen. Hierdoor leerde mensen zaken op de langere termijn te bekijken. Zoals het gedrag en de persoonlijkheid van het individu veranderde, was dit ook het geval voor de manier waarop mensen elkaar beschouwden. Hierdoor werd het beeld wat mensen van elkaar hadden rijker

¹⁷⁶ Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the mask of Civility', 262.

¹⁷⁷ Idem, 320.

¹⁷⁸ Idem, 320-321.

en vrij van kortstondige emoties. Mensen gingen de ander vanuit een psychologisch perspectief bekijken.¹⁷⁹

Het is in deze periode, waarin het individu zijn innerlijk leven zo privé mogelijk houdt, maar tegelijkertijd in toenemende mate afhankelijk wordt van zijn medemens, dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* uitkwam. Om succesvol te kunnen participeren in de maatschappij moest het individu kunnen anticiperen op de handelingen van zijn medemens. Echter, de toenemende internalisering van het innerlijk leven bemoeilijkte dit proces. Er was behoefte aan een manier om de ander te begrijpen, zonder dat deze ander zijn gevoelens in woorden uit hoefde te drukken. En het was Lavater die met zijn fysiognomische theorie een methode aanreikte om dit te bereiken.

6.3 Conclusie

Lavaters *Physiognomische Fragmente* was een werk van zijn eigen tijd. Op het breukvlak van de Verlichting en de Romantiek wist Lavater de ideologieën van beide stromingen te verzoenen in zijn werk. Lavater probeerde de discipline een wetenschappelijk karakter te geven door methodiek en structuur toe te passen in zijn eigen werk. Er zijn in dit hoofdstuk verschillende argumenten uiteengezet om het succes van Lavaters *Physiognomische Fragmente* te verklaren. De aantrekkingskracht van Lavater is onder andere te vinden in de belofte dat ieder individu de ander kan leren lezen en doorgronden. Volgens Lavater is ieder mens in het bezit van een zogenaamd fysiognomisch orgaan (het voorgevoel). Deze stellingname kwam de toegankelijkheid van zijn werk ten goede. Volgens Lavater kan iedereen dit fysiognomisch orgaan namelijk ontwikkelen, omdat hij in zijn werk geprobeerd heeft het menselijke voorgevoel te structureren aan de hand van vaste regels. Een andere reden voor Lavaters succes is het religieuze aspect van zijn fysiognomische theorie. God heeft de mens geschapen naar zijn eigen evenbeeld en met deze gedachte trekt Lavater een directe lijn tussen het perfecte gezicht en de perfecte ziel. Met zijn fysiognomische werk leek Lavater het conflict tussen de wetenschap en religie te sussen, doordat hij de eerste ondergeschikt maakte aan het christelijke geloof.

Een verklaring voor het succes van Lavaters werk kan ook simpelweg worden teruggebracht tot *timing*. Lavaters fysiognomische theorie leek perfect aan te sluiten aan de behoefte van het lezerspubliek uit die tijd. Elias heeft aangetoond dat in de periode 1200-1800

¹⁷⁹ Norbert Elias, *Het civilisatieproces: deel 2*, 282.

gedragsstandaarden steeds restrictiever werden. Steeds minder gedragingen werden als acceptabel aanvaard en steeds meer handelingen werden gezien als aanstootgevend. Het individu uitte zich met meer terughoudendheid en probeerde controle te krijgen over de spontane impulsen. Men lette op hun taalgebruik en de formulering van zinnen. Volgens Elias vond een toenemende internalisering plaats van het gevoelsleven van het individu. Dit in contrast met een maatschappij waarin de mensen steeds meer afhankelijk werden van elkaar. Het was in deze samenleving, waarin niemand zijn ware gevoelens uitte en zijn taal wist te manipuleren, dat er behoefte was aan een manier waarop je de ander kon lezen. Lavaters *Physiognomische Fragmente* was het antwoord op deze behoefte. Hij wees het te manipuleren taalgebruik af en richtte zich op de vaste uiterlijke kenmerken. Door zijn werk gaf hij de mensen een handleiding, een manier waarop zij hun fysiognomisch orgaan konden ontwikkelen om op deze manier goed te kunnen functioneren in de nieuwe maatschappij.

Hoofdstuk 7 Conclusie

Pas dan wordt de sluier die de hartstochten over het oog leggen, langzaam iets opgelicht, en een nieuwe wereld wordt dan zichtbaar.¹⁸⁰

Door zijn *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* werd Lavater een veel gelezen Europese denker aan het eind van de achttiende eeuw. Lavater had het werk geschreven voor een elitair lezerspubliek. Het duurde echter niet lang voordat zijn werk ook in de huishoudens van het gewone volk te vinden was. De populariteit van Lavaters fysiognomie is terug te zien in het feit dat zijn werk naar vrijwel iedere grote Europese taal werd vertaald. Lavaters fysiognomisch gedachtegoed werd niet alleen verspreid door middel van herdrukken. Lavaters *Physiognomische Fragmente* werd ook ingekort, samengevat, illegaal verspreid, gepersifleerd, geïmiteerd en zo vaak gerecenseerd dat het moeilijk voor te stellen is dat er een geleerd persoon heeft geleefd aan het eind van de achttiende eeuw, die niet op de hoogte was van Lavaters fysiognomische ideeën.

Lavater leunde in zijn werk op een lange geschiedenis aan fysiognomisch gedachtegoed. Het idee dat het innerlijk leven van de mens ontrafeld kan worden door het uiterlijk te observeren en te analyseren, reikt terug tot in de oudheid. Lavater heeft het idee dat de menselijke ziel tot uiting komt op het gelaat overgenomen uit het werk van Plato. Uit het werk van Socrates leende Lavater het idee dat de zonden van de mens zich manifesteren in het gezicht. Dit gedachtegoed inspireerde Lavater en zou centraal staan in zijn eigen fysiognomisch werk. Lavaters religieuze achtergrond was ook van grote invloed op zijn *Physiognomische Fragmente*. God creëerde de mens naar zijn eigen gelijkenis. Het perfecte gezicht is hiermee het evenbeeld van God. Door zich te verdiepen in de vaste gelaatstrekken, trachtte Lavater een theorie te formuleren die de naastenliefde zou vergroten en de mens dichter tot God zou brengen.

Lavater onderscheidde zich van zijn voorgangers door zijn fysiognomie los te zien van de pathognomie. Hij keek niet naar de manier waarop emoties tot uiting kwamen op het gelaat, maar naar de vaste gezichtskenmerken, zoals de neus, de kaak en het voorhoofd. Volgens Lavater heeft de mens geen invloed op deze uiterlijke kenmerken en kunnen deze dan ook niet gemanipuleerd worden om beter voor de dag te komen. Dit onderscheid tussen de fysiognomie en pathognomie maakte Lavaters theorie vernieuwend, maar daardoor ook

¹⁸⁰ Norbert Elias, *Het civilisatieproces: deel 2*, 282.

vatbaarder voor kritiek. De geschiedenis van de fysiognomie laat duidelijk zien dat het een eeuwenoude discipline is, maar met een twijfelachtige oorsprong. Het historische verband tussen deze discipline en de astrologie werd door critici gebruikt om Lavaters *Physiognomische Fragmente* te ondermijnen.

Uit de analyse van de non-fictie en de artikelen uit *Vaderlandsche letteroefeningen* is naar voren gekomen dat Lavaters fysiognomische theorie zowel geliefd was bij zijn lezers, als dat het werd verguisd door zijn critici. Lavaters fysiognomische theorie werd door verschillende auteurs gebruikt, besproken en bekritiseerd in hun eigen werk. De redacteurs van *Vaderlandsche letteroefeningen* waren eerst terughoudend in het uiten van kritiek op de fysiognomie. Echter, nadat de non-fictie verscheen waarin openlijke kritiek werd geuit op Lavater en de fysiognomische discipline, werd de fysiognomie ook in het tijdschrift vanuit een meer kritisch perspectief besproken. In de analyse valt op dat de critici vaak gebruik maakten van Lavaters *Physiognomische Fragmente* om de gehele fysiognomische discipline te veroordelen. Zo wordt gerefereerd aan de twijfelachtige voorgeschiedenis van de fysiognomie in relatie tot de sterren-voorzegkunde. Door dit te doen werd de fysiognomische discipline afgeschilderd als een pseudowetenschap.

Een veelvoorkomend punt van kritiek is het onderscheid dat Lavater maakte tussen de pathonomie en de fysiognomie. Als Lavater zijn theorie had toegespitst op het aflezen van de menselijke emoties, dan hadden deze critici zijn theorie wel geaccepteerd. Dit brengt ons tot het wetenschappelijk oogpunt van de fysiognomische discipline. In zowel de non-fictie als in *Vaderlandsche letteroefeningen* wordt de discipline weggezet als een pseudowetenschap waar het lezerspubliek voor gewaarschuwd moet worden. Men vraagt zich af of de fysiognomie wel tot de wetenschap gerekend mag worden, aangezien de discipline erg onzeker is en volgens deze critici niet onderwezen kan worden. Deze stellingname is in contrast met Lavaters ambitie dat zijn *Physiognomische Fragmente* als handleiding zou dienen om de fysiognomische discipline aan zijn lezerspubliek te onderwijzen.

Naast de critici had Lavater ook bewonderaars. Als imitatie de meest oprechte vorm van vleierij is, dan excelleerde de anonieme auteur van de *Handleiding tot de Physiognomiekunde* hierin. De anonieme auteur maakte gebruik van het feit dat Lavaters *Physiognomische Fragmente* in begin 1780 nog niet in de Republiek was verschenen. De anonieme auteur eigende zich Lavaters ideeëngoed toe door Lavaters idee over te nemen dat de fysiognomie in dienst staat van de naastenliefde. Later verdedigt de anonieme auteur Lavater tegen critici. Deze verdediging komt niet alleen voort uit respect en adoratie voor

Lavater, maar voornamelijk uit eigenbelang. Door Lavater te verdedigen, verdedigt de auteur tegelijkertijd de fysiognomische discipline en daarmee ook zijn eigen werk.

In de non-fictie die zich positief uitlaat over Lavaters *Physiognomische Fragmente*, wordt vaak Lavaters stellingname aangehaald dat de fysiognomie slechts voor het goede ingezet moet worden. Lavaters fysiognomie moet volgens deze bewonderaars als een hulpmiddel gezien worden om de liefde voor de medemens te vergroten. Het Christelijke moraal, dat Lavaters bijdrage is aan de discipline, speelt hier duidelijk een rol. De fysiognomie wordt door Lavaters fans gezien als een manier om dichterbij God te komen.

Dit menslievende beeld van de fysiognomist komt ook naar voren in de geanalyseerde fictie. Lavaters fysiognomische theorie sloot perfect aan bij de behoefte aan lectuur van het laat achttiende-eeuwse lezerspubliek, waarin zowel een beroep werd gedaan op de rede als op de Christelijke godsdienst en moraal. Het is om deze reden dat de auteurs van de verschillende fictie gebruik maakten van Lavaters fysiognomie om de deugdzame eigenschappen van hun personages uit te lichten. In de fictie wordt ook gewaarschuwd voor mensen die misbruik maken van Lavaters fysiognomie. Lavater treft hier echter geen blaam. De auteurs zijn van mening dat Lavater een deugdzame man is en dat het niet zijn schuld is dat corrupte mensen zijn fysiognomische theorie voor de slechte zaak willen inzetten.

Het was dit religieuze aspect wat door meerdere historici wordt genoemd als reden voor Lavaters succes aan het eind van de achttiende eeuw. De belofte dat ieder mens door het bestuderen van Lavaters *Physiognomische Fragmente* een fysiognomist kon worden, stond gelijk aan de belofte dat ieder mens door het bestuderen van Lavaters werk dichterbij God kon komen. Want, de zoektocht naar het perfecte gelaat stond gelijk aan de zoektocht naar God. Lavaters critici twijfelden of de fysiognomische discipline wel als wetenschap erkend kon worden. Toch was het juist Lavaters poging om in zijn *Physiognomische Fragmente* religie en wetenschap te verenigen wat zijn werk zo aantrekkelijk maakte voor het lezerspubliek.

7.1 Lavater en de interdependentie van de maatschappij

Tegen het einde van de achttiende eeuw stabiliseerde het civilisatieproces. De mate van de menselijke zelfbeheersing was op zijn hoogtepunt dankzij de toenemende internalisering van het innerlijke leven. Deze internalisering kwam voort uit de angst om publiekelijk het gezicht te verliezen. Men dwong zichzelf ertoe om het innerlijke leven privé te houden. Deze ontwikkeling van de beschaafde mens hangt volgens Elias samen met de veranderingen die de maatschappij doormaakte tijdens de vroegmoderne periode. Na het verdwijnen van de

absolute vorstenhoven had de ontstane arbeidsindeling gezorgd voor een sterke vorm van verafhankelijkheid tussen het individu en zijn medemens. Deze interdependentie vond zowel plaats in het werkleven als daarbuiten. Men werd zich er steeds meer van bewust dat het individu en zijn handelingen in toenemende mate afhankelijk werd van de acties van de personen om hem heen. Om deze reden moest het individu leren te anticiperen op zijn medemens.

Lavaters *Physiognomische Fragmente* en de fysiognomische discipline in het algemeen gaven gehoor aan deze behoefte. Ook andere auteurs speelde in op deze behoefte door Lavaters theorie in hun eigen werk te bespreken of aan te vullen. Dit is te zien aan de geanalyseerde non-fictie in dit onderzoek. Op de twee almanakken na, zijn het alleen zedelijke of moralistische werken waarin het werk van Lavater aan de orde komt. Deze zijn geschreven met de intentie de lezer te helpen de ander te begrijpen. Dit is noodzakelijk in een samenleving waarin je afhankelijk bent van de ander zonder zicht te hebben in zijn of haar innerlijk leven.

De fictie die in dit onderzoek is besproken, illustreert de belofte die Lavaters werk afgaf. Door zich de fysiognomie eigen te maken, konden de verschillende personages de bedoelingen van de ander doorzien. Tegelijkertijd wordt de lezer gewaarschuwd. De fysiognomie is namelijk een wispelturige discipline en een verkeerde inschatting van het karakter is snel gemaakt. Deze verkeerde observaties zouden voornamelijk door vrouwen gedaan worden. Het is dan ook aan de man om de vrouwen in zijn leven bij de hand te nemen, wanneer zij de behoefte hebben om zich de fysiognomische discipline eigen te maken. Ook wordt gewaarschuwd voor mensen die Lavaters fysiognomie inzetten voor kwade bedoelingen. Deze personen presenteren zich dan als deugdzaam fysiognomisten, maar gebruiken deze status om hun medemens te misleiden. Om deze reden zou ieder mens zelf Lavaters *Physiognomische Fragmente* moeten bestuderen, zodat zij niet door de ander misleid kunnen worden.

7.2 Aanbevelingen voor verder onderzoek

In dit onderzoek is aan de hand van Early Dutch Books Online uitgebreid gekeken naar de invloed van Lavaters *Physiognomische Fragmente* op de Nederlandse literaire wereld in de periode 1780-1800. Hoewel dit onderzoek breed is ingezet, zou het onderwerp nog breder getrokken kunnen worden in een vervolgonderzoek. Zo zou in een volgend onderzoek het aantal genres kunnen worden verrijkt door het toevoegen van het genre van reisverslagen.

Door de invloed van Lavaters fysiognomie op reisverslagen te onderzoeken kan gekeken worden naar de manier waarop de ander werd bekeken door de verschillende auteurs.

Daarnaast zou het interessant zijn om naast het literair-cultureel tijdschrift *Vaderlandsche letteroefeningen*, onderzoek te doen naar de invloed van Lavaters werk op geleerdentijdschriften, zoals het tijdschrift *Boekzaal der geleerde wereld*.

Het zou interessant zijn als onderzoek wordt gedaan naar de invloed van Lavaters fysiognomische theorie op man-vrouw verhoudingen in de literatuur aan het eind van de achttiende eeuw. Zoals al eerder in dit onderzoek is opgemerkt, was de fysiognomie een seksistische en vrouwonvriendelijke discipline. Lavaters werk was dan ook geschreven voor mannen en hij schreef met trots niet veel verstand te hebben van vrouwen. In de fictie uit de periode 1780-1800 waarin Lavaters werk besproken werd, werden de vrouwelijke personages vaak neergezet als onwetend, cynisch of simpelweg onbezonnen. Door de fysiognomische onkunde van de vrouwen ontstonden vaak misverstanden, die door de mannelijke personages moesten worden opgelost. Het is om deze rede interessant om een onderzoek uit te voeren waarin de focus ligt op de invloed van de fysiognomische misogynie op de Nederlandse fictie uit de periode 1780-1800.

Bibliografie

Primaire bronnen

Anoniem, 'Aan de juffer... over de physiognomiekunde', in Holtrop, Willem (eds.), *Historische Geographische, Konst-en-Reis Almanach; voor den Jaare 1781* (Amsterdam 1781).

Anoniem, *Handleiding tot de Physiognomiekunde: eerste deel* (Dordrecht 1780).

Anoniem, *Handleiding tot de Physiognomiekunde: tweede deel* (Dordrecht 1782).

Anoniem, 'Handleiding tot de Physiognomiekunde. Eerste Deel Te Dordrecht by A. Blussé en Zoon 1780. In groot octavo, 247 bladz', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1780).

Anoniem, 'J. Fr. Hennert Oratio de Physiognomia. Traj. Ad Rhenum apud A. v. Paddenburg, 1782. In quarto f. maj. 52 pp., *Vaderlandsche letteroefeningen* (1783).

Anoniem, 'J. Fr. Hennerts Redenvoering over de Gelaatkunde. Uit het Latyn vertaald, door J.D. Blassiere. Te Utrecht, by A.v. Paddenburg en J.M.v. Vloten. In groot octavo 46 bladz. Verhandeling over de Physiognomie of Gelaatkunde, waarin derzelve onzekerheid, uit de redenen en de ondervinding aangetoond wordt. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam, by P. de Hengst. In groot octavo 94 bladz.', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1784).

Anoniem, 'Korte stellingen over de physiognomie, volgens Lavater', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1795).

Anoniem, 'Ontrouw uit Liefde', in Meijer, P. en Warnars G., *Spectatoriaale schouwburg* (Amsterdam 1792).

Anoniem, 'Over de Physiognomiekunde, (vervolg.)', in Stubbe, A. (eds.), *Phisiognomische Almanach, voor de beminnaards der gelaat-kunde, voor 't jaar 1782* (Utrecht, 1782).

Anoniem, 'Vertoog over de vooringenomenheid op 't eerste gezigt', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1794).

Beattie, James, *Grondbeginzelen der zedelijke wetenschappen* (Utrecht 1791).

Buri, L. Y. von, *Verblindheid en Bedriegerij: Blijspel in Drie bedrijven* (Rotterdam 1794).

Hennings, Justus Christiaan, *Verhandeling over het voorgevoel en de schyngezichten* (Amsterdam 1790).

Jünger, J. F., *De Schaaking: Blyspel in drie Bedrijven* (Amsterdam 1797).

Kotzebue, A. von, *De Lasteraar: toneelspel* (Amsterdam 1796).

Lavater, J. C., *Over de Physiognomie: Eerste deel* (Amsterdam 1780).

Ockerse, W. A., *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* (Utrecht 1788).

Pasteur, Jan David, 'Verhandeling over de physiognomie', in Voegen van Engelen, J. (eds.), *Genees- Natuur- en Huishoud-kundig kabinet* (Leiden 1782).

Villates, Jean Henri des, *Karel of de dankbaare voedsterling* (Den Haag 1796).

Wart, A. van de, *De weldenkende representant: toneelspel* (Amsterdam 1796).

Literatuur

Baggerman, Arianne, *Een lot uit de loterij: Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Dordrecht 2000).

Benedict, B.M., 'Reading Faces: Physiognomy and epistemology in late eighteenth-century France', *Studies in Philology* (1995) 311-328.

Elias, Norbert, *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken: deel 2* (Utrecht 1982).

Evans, Elizabeth C., *Physiognomics in the Ancient World* (Philadelphia 1969),

Graham, John, 'Lavaters Physiognomy: A Checklist', *Papers of the Bibliographical Society of America* (1961) 561-572.

Hartley, Lucy, *Physiognomy and the meaning of expression in nineteenth-century culture* (Cambridge 2001).

Hoof, Jacques van en Ruysseveldt, Joris van, *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21ste eeuw* (Heerlen 1996).

Johannes, Gert-Jan, *De Barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1800* (Den Haag 1995).

Johannes, Gert-Jan en Leemans, Inger, *Worm en Donder: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800 De Republiek* (Amsterdam 2013).

Koolhaas-Grosfeld, Eveline, 'Behind the mask of Civility: Physiognomy and Umansking in the Early eighteenth -century Dutch Republic', in Baggerman, Arianne e.a., *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century* (Leiden en Boston 2011).

Lyon, John B., "'The Science of Sciences". Replication and Reproduction in Lavaters Physiognomics', *Eigtheenth Century Studies* 40 (2007) 257-277.

Norton, Robert, *The beautiful Soul: Aesthetic Morality in the Eighteenth Century* (Ithaca en Londen 1995).

Percival, Melissa, *The Appearance of Character. Physiognomy and facial Expression in Eighteenth-Century France* (Leeds 1999).

Porter, Martin, *Windows of the Soul: Physiognomy in European Culture 1470-1780* (Oxford 2005).

Rivers, Christopher, *Face Value: Physiognomical thought and the legible body in Marivaux, Lavater, Balzac, Gautier, and Zola* (Madison 1994).

Swain, Simon, *Seeing the face, seeing the soul: Polemon's Physiognomy from classical antiquity to medieval islam* (Oxford 2007).

Tytler, Graeme, 'Lavater and physiognomy in English fiction 1790-1832', *Eighteenth-Century Fiction* 3 (1995) 293-310.

Tytler, Graeme, *Physiognomy in the European Novel. Faces and fortunes* (Princeton 1982).

Internetbronnen

Koninklijke Bibliotheek: 'Vaderlandsche letteroefeningen':

<https://www.kb.nl/themas/boekgeschiedenis/meer-bijzondere-boeken/vaderlandsche-letteroefeningen> (2-01-2018)

Koninklijke Bibliotheek: 'Early Dutch Books Online':

<https://www.kb.nl/organisatie/onderzoek-expertise/digitaliseringsprojecten-in-de-kb/afgeronde-projecten/early-dutch-books-online-edbo> (25-01-2018).